

FIKİH HAVZALARINA İLİŞKİN BİR DENEME*

Prof. Dr. Orhan ÇEKER**

Dr. Öğr. Üyesi Fatıha BOZBAŞ***

Özet: Tarih boyunca, sürekli bir gelişim ve değişim sürecine sahip olan fıkıh mezheplerinin İslâm coğrafyasına dağılımlarının nedenselliğine ilişkin birtakım unsurlar olduğu görülmektedir. Bazen coğrâfi yakınlık, bazen belli kişi veya gruplar, kimi zaman da siyâsî unsurların belirleyiciliği ile belli ülkeler arasında intikal sürecine tabi olan fıkıh mezhepleri, muayyen bazı bölgelerde yoğunlaşarak söz konusu bölgenin fikhî karakteristik özelliğini ifade eder hale gelmişlerdir. Bu doğrultuda elinizdeki makale, fıkıh mezheplerinin belli bir bölgede oluşumu, gelişmeleri, yoğunlaşmaları ve başka bölgelere intikal etmeleri bakımından coğrâfi olarak belli bir havzaya dâhil edilebilmelerinin imkânı ve bu doğrultuda fıkıh tarihinde “fıkıh havzaları” şeklinde bir istilâhın oluşumuna yönelik bir deneme çalışmasını konu edinmekte ve bu minvalde olgunlaştırılmaya açık bir istilâh oluşturma niyetiyle “fıkıh havzaları” taksimi yapmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, havza, mezhep, tarih.

An Essay On Fiqh Basins

Abstract: Throughout history, there are several elements that determine how dissemination of Islamic doctrines, which have a continuous development and change process, to the Islamic geography. Islamic sects have sometimes occurred in certain countries by their geographic proximity, sometimes arose by certain individuals or groups, and sometimes existed by the determinants of political elements. As a result, these sects have become the characteristic of their regions. In this regard, this article examines the occurrence, development, concentration and the transfer of jurisprudence in a certain region. In this respect, this analysis emphasizes the possibility that sects can be included in a specific basin. The use of the “Fiqh basin” in this paper is an attempt to form a concept in the history of Islamic Law.

Keywords: Fiqh, basin, sect, history.

GİRİŞ

Fıkıh tarihi literatüründe fıkıh mezheplerinin hangi coğrâfi bölgelerde ne şekilde neşet ettikleri ve bu bölgelerden muhtelif bölgelere nasıl intikal ettiklerine dâir parça parça birtakım mâlumatlar mevcuttur. Bununla birlikte herhangi bir mezhebin ortak paydasına sahip coğrafi bölgeler arasındaki ilişkileri konu edinen veya bir fıkıh mezhebinin farklı coğrafyalara intikalinde etkili olan unsurları bütüncül bir bakış açısıyla ele alan çalışmaların halen yetersiz olduğu görülmektedir.

* Bu çalışma, Fatıha Bozbaş tarafından hazırlanan *Nil Havzası'nda Fıkıh Tarihi: Mısır Örneği* (Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2018) başlıklı doktora tezinin bir kısmının olgunlaştırılmış hali olup, tarafımızdan yapılması hedeflenen *Fıkıh Coğrafyası* projesinin bir ön taslağı mahiyetindedir.

** Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı, ocekerc@erbakan.edu.tr

*** Selçuk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı, fatiha.bozbas@selcuk.edu.tr

Fıkıh mezheplerinin dağılımında etkili olan unsurların bir arada değerlendirilerek genel bir şablon ortaya çıkarılması, mezheplerin doğdukları ve intikal ettikleri coğrafya dilimiyle irtibatlı olarak ele alınması, İslâm ülkelerindeki mezhepsel dağılımın nedenselliğine ilişkin sağlıklı beyanda bulunabilmek için önemli olduğu gibi, usûl kâideleri ve fûru' hükümleri açısından fıkıh mezheplerinin genel yapılarının gelişim seyrini takip ederken, doğru tespitler yapılabilmesi noktasında bir yardımcı alan teşkil edecektir. Bu bağlamda elinizdeki çalışma, fıkıh mezheplerinin oluşum ve farklı bölgelere intikal süreçlerinde etkili olan unsurlardan hareketle coğrafya eksenli bir fıkıh haritasının teşekkülünü hedeflemektedir.

A. “FIKİH HAVZASI” TABİRİ VE OLUŞUMUNU SAĞLAYAN BAZI FAKTÖRLER

Her ülkedeki fıkıh ilminin tarihi, İslâmlaştığı tarihle başlamıştır. Zira İslâm'la tanışan herhangi bir ülke toplumu, Müslümanlığının gereği olarak İslâm dininin ahkâmını öğrenmiş, öğrendiklerini tatbik etmiş, ülkeye gelen fukahâ veya bizzat o ülkede yetişen fıkıh erbâbının eliyle ülkede fıkıh tedrisatı yapılmış, zamanla o ülke içerisinde belli fıkıh mezhepleri neşet ederek yaygınlaşmış, fıkıh ilmi, ülkenin başta siyâsî olmak üzere ictimâî, iktisâdî durumu, coğrâfî yapısından etkilenmiş ve neticede fıkıh, resmî, hukukî bir müessese olarak ya da bu seviyeye ulaşmasa da bireysel tatbik sahasında sürekli bir değişim sürecinin içinde varlığını devam ettirmiştir.

Tarih boyunca, sürekli bir gelişim ve değişim sürecine sahip olan fıkıh mezheplerinin İslâm coğrafyasındaki dağılımlarına bakıldığında; dağılımın keyfiyetini belirleyen birtakım unsurlar olduğu görülmektedir. Bunlar arasında önemli bir paya sahip olan İslâm ülkeleri/bölgeleri arasındaki coğrâfî yakınlık faktörü, bir ülkedeki fıkıh ilminin gelişim seyrinin müstağni kalamayacağı bir hususiyet arz etmektedir. Nitekim coğrâfî olarak birbirine yakın ülkelere bakıldığında; benzer ya da bazen aynı siyâsî hadiselerden etkilendikleri, birbirlerine yakın kültürel dokulara sahip oldukları, ilmî rihlelerde özellikle yakınlarında bulunan ilim merkezlerine öncelik tanıdıkları, söz konusu benzerliklerin ise bu ülkelerdeki fıkıh ilminin tarihi serüvenini birbiriyle etkileşimli ve irtibatlı hale getirdiği görülmektedir. Mevzuyu söz gelimi Mısır özelinde değerlendirdiğimizde; Mâlikîliğin ülkeye komşu bölge Hicaz'dan intikâl ettiği,¹ Mısır'ın Sudan'a sınırları alanı Saîd bölgesinde Mâlikîliğin yaygın olması sebebiyle Mısır kanalıyla fıkıhla tanışmış olan Sudan'a

1 Ebû Zehre, *Mâlik: hayâtuhu ve 'asruhu*, s. 487.

ilk olarak Mâlikîliğin intikâl ettiği görülmektedir.² Ayrıca; Irak coğrafyasındaki Şîî fırkaların, komşu ülke İrandaki Şîîliğin anavatanını teşkil etmesi³ ve ilk yayılma alanı Irak ve Horasan bölgesi olmakla birlikte Mısır topraklarında teşekkülünü tamamlayan Şâfiî mezhebinin, Mısır'ın ardından ülkenin güneyine doğru intikal ederek Nil Nehri'nin geçtiği ülkelerde yaygınlaşması⁴ fıkıh mezheplerinin dağılımında coğrafya faktörünün ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Neticede, fıkıh tarihinde süreklilik arzeden sirkülasyona binâen, coğrâfi yakınlığın, mutlak şekilde İslâm ülkelerinde benzer fikhî eğilimleri ortaya çıkaracağı ve fıkıhın bu (sınırdış veya bölgedaş) ülkelerde benzer bir gelişim sürecine tabi olacağına ilişkin kesin bir kabul olmamakla birlikte, yakın coğrafya ülkeleri arasındaki fikhî hareketlilik, etkileşim ve irtibatın, uzaktaki ülkelerle olan irtibata nazaran, tabii bir süreç içerisinde gerçekleştiği, bu etkileşim ve irtibatın daha muhtemel ve yaygın bir durum olduğu söylenebilir.

Diğer yandan fıkıh mezheplerinin dağılımına genel bir bakış açısıyla baktığımızda; bölge-mezhep dağılımı ilişkisinde salt coğrâfi yakınlığın etkili olduğu söylenemez. Mezhep imamının, talebelerinin veya müntesiplerinin bir bölgeye gidişi veya orada belli bir süre ikâmet etmesi de, coğrafi yakınlık faktörü müessir olmasının veya onun yanı sıra bir mezhebin bölgeler arasında intikalinde önemli bir unsur olarak gözükmektedir. Örneğin; Esed b. Fura'ın Irak'ta Hanefî fıkıhına muttâlî olduktan sonra ülkesi Kayrevan'a döndüğünde, Mâlikîlikle birlikte Hanefîlerin de imamlığını yapması ve neticede Mağrib bölgesinde Hanefîliğin yayılmasına hizmet etmesi,⁵ Ebû Zür'a ed-Dimeşki'nin, yaşadığı döneme kadar Evzâî mezhebi kadılarının hâkim olduğu Şam'a Şâfiî fıkıhını ilk kez etkili şekilde taşıyan kişi olarak mezhebin bölgedeki yayılma sürecinde kilit rol oynaması,⁶ Hindistan ve Yemen'den Güney Afrika Cumhuriyeti'ne siyâsî sürgün cezasıyla gönderilmiş bazı müteheyin aydınların, ülkede daha önceden izi sürülmeyen Hanefîliği ve Şâfiîliği ülkede yaymış olmaları,⁷ mezhepte öne çıkan kişilerin mezheplerin bölgeler arası intikal ve dağılım sürecindeki ehemmiyetini açıkça ortaya koymaktadır.

2 Lobban, *Islamic Law and Society in the Sudan*, s. 5.

3 Topaloğlu, "İran Coğrafyası'nın Şîîleşme Süreci, -İlk dönem- Emevîler-Abbâsiler", s. 51.

4 Mahmûd, *el-İslâm ve's-sekâfetü'l-Arabiyye fi İfrikiyâ*, s. 409-432; Özel, "Afrika (Din/Doğu Afrika'da İslâmîyet)", *DİA*, I, 438.

5 Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâzü'n-nüfûs*, s. 264, 266-268; Kâdi İyâz, *Tertibü'l-medârik*, III, 302.

6 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 326; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 399; Teymur Paşa, *Nazra Târîhiyye*, s. 74; Ehl, *İmâmü'l-Evzâî*, s. 70-71.

7 Mahida, *History of Muslims in South Afrika*, s. 1, 3; Şahin, "Güney Afrika'da Cape Koloni Topluluğunun Oluşumu ve Osmanlı Türk Varlığı", s. 82, 88.

Bütün bunların yanı sıra fıkıh tarihinin sayfalarını araladığımızda; fıkıh mezheplerinin dağılımında siyâsî faktörlerin de müessir olduğunu görmekteyiz. Politik tebalığın bir uzantısı olarak fethedilen bölgede hakim olan devletin fikhî mezhebinin esas alınması, fıkıh mezheplerinin bölgeler arası intikal süreçlerinde siyâsî faktörlerin müessir rolü olduğunu göstermektedir. İleride de zikredileceği üzere, özellikle Abbâsî hilafet merkezinde benimsenen Hanefiliğin diğer bölgelere ulaşmasında büyük bir başarı sağlanmış,⁸ bu doğrultuda; kanaatimizce Hanefiliğin Nil havzası ülkelerinden Mısır⁹ ile Sudan'a¹⁰ ve Hint alt-kıtasına¹¹ intikalinde siyâsî faktörlerin doğrudan bir tesiri olmuştur. Diğer yandan, bazı bölgelerde muhtelif fıkıh mezheplerine hayat hakkı tanınmakla birlikte, içlerinden birinin hususî olarak revaçta oluşu veya resmî mezhep hüviyetine kavuşmasında, mezhebin o bölgedeki yaygınlığı ile birlikte siyâsî otoritenin tercihleri de etkili olmuştur. Hanefiliğin ilk dönemlerden beri Horasan-Mâveraünnehir bölgesinin asli mezhebi olmasında, Mâlikiliğin günümüze dek Mağrib bölgesinde neredeyse yegâne mezhep olarak kalmasında ve Eyyûbî-Memlûkî Mısır'ında Şâfiiliğin revaçta oluşunda, mezkûr mezheplerin bu bölgelerde yaygın olmalarının yanı sıra siyâsîlerin tercihleri de pay sahibi olmuştur.

Fıkıh mezhepleri coğrafyasının teşekkülüne dair bir tefekkür sürecine girildiğinde; fıkıh tarihi açısından ortak karakter arzeden ülke/bölgeler arasında bu benzerliği ortaya çıkaran esbabın ne olduğuna ilişkin ortaya çıkan istifham, bizi yukarıda zikredildiği üzere “coğrâfî yakınlık, belli kişilerin ağırlıklı rolü, siyâsî unsurlar” gibi birtakım unsurlara yöneltmektedir. Fıkıh mezheplerinin bölgesel olarak İslam dünyasındaki dağılımının keyfiyetini belirleyen bu faktörler, belli mezheplerin muayyen bir bölgede yoğunlaşması gibi bir neticeyi beraberinde getirirken, aynı zamanda bu faktörlerden yola çıkarak İslâm dünyasının, coğrâfî konumlarıyla birlikte tarih sahnesindeki fikhî seyirlerinin de esas alınması suretiyle tasnif edilmesi; bir başka ifadeyle, benzer fikhî seyre sahip olma noktasında birbirleriyle ortak karakter arzeden ülkelerin “havza” adı altında gruplaştırılmasının mümkün oluşunu akla getirmektedir. Bu noktada “havza” tasnifi, yukarıda zikredilen üç unsur başta olmak üzere, diğer bazı unsurların da göz önünde bulundurulmasını gerekli kılmakta ise de; biz bu tasnifin belirlenmesinde, -ile-

8 Ebû Zehre, *Târihu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, s. 365.

9 Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye*, I, 438-439; Kindî, *el-Vülât ve'l-kudât*, s. 371-373.

10 Lobban, *Islamic Law and Society*, s. 5, 23; Ferâc, *Devru'd-devleti'l-Osmâniyye fi neşri'l-mezhebi'l-Hanefi fi İfrîkiyâ*, s. 106.

11 Palabıyık, “Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler”, s. 74.

ride yapılacak havza tasnifinin ayrıntılarında da görüleceği üzere -en ağırlıklı noktanın zikredilen üç unsur olduğu kanaatindeyiz. Buna göre fıkıh havzalarına yönelik yapılacak taksim; İslâm coğrafyasındaki ülkelerin, fıkıhın târihî gelişimi itibariyle tasnife tabii tutularak belli bir fıkıh havzasının içine dâhil edilmesinin imkânının kabulüne dayanmaktadır. Bu doğrultuda belli mezheplerin tarih boyunca bir bölgede yoğunlaşması suretiyle oluştuğu söylenebilecek fıkıh havzaları ile ilgili yapılacak çalışmalarda bu havzaların neler oldukları, havza oluşumunda etkili olabilecek unsurlar, fıkıhın intikali ile başlayan süreçten günümüze kadar bu havzaların fikhî perspektifteki hususiyetleri, havzaya intikal eden fıkıh mezheplerinin yaygınlaşma süreci, gelişimi, fukahâsı ve ürettikleri eserler gibi pek çok hususun ele alınması zaruridir. Bununla birlikte fıkıh ilminin bakir alanı olan tarih kısmına ilişkin genel nitelikli çalışmaların, özelde ise ülke/bölgesel bağlamda fıkıh tarihinin serüveni ve ülkeler/mezhepler arası mukayeseli (ya da irtibatlı) yeterli çalışmaların mevcut olmayışı, ilmî temele dayanan bu nev'î bir gruplandırmanın yapılması ve hususiyetlerinin belirlenmesinde bir ön zorluk teşkil ettiği de bir gerçek. Zira, fıkıh havzalarının tasnifine yönelik yapılacak en sahih çalışmalar, ancak belli ülke/bölgelerin fıkıh tarihine ilişkin var olan sistemli ve detaylı çalışmaların izini sürerek tümevarım metoduyla ortaya çıkabilir. Buna rağmen; bu mevzuda bir deneme olması açısından biz, İslâm dünyasını mezhepsel dağılım açısından coğrafi konumlarıyla birlikte, benzer fikhî seyre sahip olmada etkili olan diğer unsurları da esas almak suretiyle aşağıda zikredilecek tasnif üzere değerlendirmeye gayret ettik. Yapacağımız tasnif çerçevesinde İslâm ülkesi olan ve İslâm'ın belli bir ağırlıkta olduğu ülkeleri/bölgeleri değerlendirdiğimizi ifade etmek gerekir. Dolayısıyla, genel olarak geldikleri İslâm coğrafyasının mezhebî rengini devam ettirdikleri ön kanaatine sahip olduğumuz Müslümanların ekalliyât olduğu bölgeler hakkında ayrıntılı bilgi vermedik. Diğer yandan, bu çalışmada amacımız fıkıh havzalarının oluşumunun tespiti olması nedeniyle, bu havzalardaki fıkıh mezheplerinin usûl-fürû' açısından gelişimleri ile farklı havzalarda yer alan muayyen bir mezhebin bölgeler arası farklılıkları veya irtibatı hakkında bilgi vermedik. Ancak, fıkıh havzalarına yönelik bir temel oluşturulduktan sonra, bu hususların, mevzuya yönelik yapılacak müstakil ve detaylı farklı çalışmalarla ele alınmasının fıkıh tarihi açısından oldukça zaruri olduğu ifade edilmelidir. Ayrıca, bu çalışmada zikredilecek tasnifin de, mevzuya ilişkin nihâî değil, olsa olsa ibtidâî nitelikli bir tasnif olduğunu, meselenin düşünsel bağlamda ele alınışı yönünden işin mebdeini oluşturduğunu ve olgunlaştırılmayı arzu ettiğini özellikle belirtmek gerekir.

B. FIKİH HAVZALARI

İslam coğrafyasındaki fıkıh mezheplerinin dağılımları genel çerçevede düşünüldüğünde, muayyen mezheplerin belli bölgelerde yoğunlaşmış olmasının yanı sıra, kesâfet kazandıkları bölgelere intikal sebeplerinin ve bu bölgelerdeki teşekkül süreçlerine ilişkin târihsel kesitin farklılaştığı da ortaya çıkmaktadır. Söz gelimi; her ne kadar aynı mezhebî yoğunluğa sahip olmakla birlikte Irak-Mâveraünnehir bölgesiyle Hint Alt-kıtasındaki hanefileşme süreci veyahut Bilâdüşşâm, Güneydoğu Asya ve Nil ülkelerinin her birindeki şafiileşme süreci farklı karakter arz etmektedir. Bu nedenle, muayyen bir mezhebin yaygın ve hakîm mezhebî eğilim olduğu bölgeleri tek havza çerçevesinde değerlendirmek yerine, mezheplerin intikal, tekevvün ve gelişim özellikleri açısından sahip oldukları hususiyete göre coğrafya eksenli bir tasnif yapılması, kanaatimizce mikro planda fıkıh mezheplerinin bölgelere göre değişen evsâfiyla birlikte tarihsel gelişiminin izini daha iyi sürebilme, makro planda ise fıkıh tarihini daha selîm bir bakış açısıyla dönemselleştirme imkanını verecektir.

Bu doğrultuda, üzerinde fikrî mesâi yaptığımız fıkıh havzalarına yönelik taksim teşkilinde özellikle istifade ettiğimiz 4./10. asır coğrafya bilgini Makdisî'nin, İslâm coğrafyasının fizikî özellikleri, nüfusu, örf ve adetlerinin yanı sıra mezhebî dağılımı hakkında bilgiler veren ve bu yönüyle Münteha Maşalî'nin da ifadesiyle “fıkıh coğrafyası resmeden”¹² *Ahsenü't-tekâsim* adlı eserinde zikrettiği tasnif oldukça önemlidir. Biz de bu çalışmamızda, Makdisî'nin Arap ülkeleri ve Acem ülkeleri şeklinde genel iki başlık altında topladığı on dört bölgeyi¹³ ihtiva eden taksimnin yanı sıra, İslâm coğrafyasına yönelik çalışmalarda mevcut olan bazı tasniflerden de istifade ederek fıkıh tarihindeki genel gelişim özelliklerine göre fıkıh coğrafyasını; Arap Yarımadası, Irak-Mâveraünnehir, Hint Alt-kıtası, Nil, Bilâdüşşâm, Güneydoğu Asya, Bilâdüлмағrib ve Sahraaltı Fıkıh Havzası olmak üzere sekiz havza olarak tasnif ettik.

12 Maşalî, “Makdisî'nin Ahsenü't-tekâsim'i Bağlamında Fıkıh Coğrafyası/Fıkıhın Coğrafyası”, s. 103.

13 Arap Ülkeleri (ekâimül-Arab) olarak isimlendirdiği ilk kısımda; Arap Yarımadası (Hicaz, Yemen, Uman vb.), Irak (Güney Mezopotamya), Akûr (Kuzey Mezopotamya), Şam (Suriye, Ürdün), Mısır ve Mağrib olmak üzere altı bölgeyi ele alırken, diğer kısım Acem Ülkeleri (Arap ülkeleri dışındaki ülkeler) başlığı altında Meşrik (Horasan, Mâveraünnehir, Hârizm, Sistân), Deylem (Cürcân'dan Kafkas dağlarının batısına kadar Elburz dağları), Rihâb (Azerbaycani Ermenistan), Cibâl (Rey ve Batı İran), Hûzistan (Media'nın güneyi ve Mezopotamya'nın doğusu), Fars (eski İran), Kirman (İran'ın güneyindeki bölgeler) ve Sind (Hint Alt-kıtası) şeklinde sekiz bölgeden oluşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, s. 9-10; ayr. bk. Bilge, “Ahsenü't-tekâsim”, *DİA*, II, 179.

1. Arap Yarımadası Fıkıh Havzası

Bu fıkıh havzasının içerisinde Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar, Bahreyn, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen olmak üzere yedi İslâm ülkesi bulunmaktadır.¹⁴ Bu havzanın özelliği; genel itibariyle değerlendirildiğinde Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinin yaygınlaşmış olmasıdır. Bölgede yer alan ülkelerdeki genel mezhebî eğilimi şu şekilde ifade etmek mümkündür:

Suudi Arabistan'da Medine merkez olmak üzere ilk yayılan mezhep Mâlikîlik olmuş iken, mezhebin tedris halkaları 3./9. yy. dan itibaren zayıflamaya başlamış, Fâtımîlerin Hicaz'da hakimiyet sağladığı 4./10. yy. ortalarında ise mezhebin bölgedeki varlığı tamamen kaybolmuştur.¹⁵ Burhâneddîn İbn Ferhûn'un (v. 799/1397) yedi yıllık Medine kadılığı ve fıkıh tedrisatı vesilesiyle Mâlikîlik bölgede yeniden hayat bulmuş olsa da, mezhebin teşekkül edip yerleştiği diğer merkezlere göre Mâlikîlik bölgede tesir gösterememiştir.¹⁶ Mekke ise; mezheplerin teşekkül döneminden itibaren muhtelif ülkelerden gelen ve muhtelif mezheplere mensup ulemanın mekânı olması sebebiyle, herhangi bir mezhep yoğunlaşmış değildir.¹⁷ Makdisî'nin 4./10. yy. da Medine ve Tihâmêde Mâlikîliğin yaygın olduğunu,¹⁸ Sübkî'nin (v. 771/1370) ise Şâfiîliğin teşekkülünden itibaren –ihtimal ki yaşadığı döneme varıncaya dek– beş yüz küsur yıl boyunca Mekke ve Medine'nin kazâî işleri ve ibadete ilişkin hususlarında Şâfiî mezhebinin yaygınlığını muhafaza ettiğini belirtmesi,¹⁹ bölgenin hemen hemen sekiz asırlık sürecindeki mezhebî rengi hakkında fikir vermektedir.

Kanaatimizce bu fıkıh havzasının en önemli karakteristik özelliği, diğer fıkıh havzalarında görülmeyen bir yoğunlukta Hanbelî mezhebine aidiyet olmasıdır. Hanbelîlik; Moğolların Bağdat'ı işgali (656/1258) öncesinde havzaya yönelik gerçekleşen göçler esnasında Hanbelîlerin Suud'a gelmesi ile ülkede ilk kez yaygınlaşmaya başlamıştır.²⁰ Bu intikal süreci 10./16. yy. da özellikle Necd bölgesine doğru devam etmiş, Şam ülkeleriyle iktisâdî açıdan sıkı ilişkileri bulunan Necd bölgesinden Şam fıkıh havzasına yönelik ilmî rihlelerin kolay olması sebebiyle

14 Asem, İbn Zufeyda, İbn Halef vd., *el-Mevsûatü'l-cürâfiyye*, II, 11.

15 Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Law*, s. 164; Ali, *Istîlâhu'l-mezheb 'inde'l-Mâlikîyye*, s. 165; Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 32. İbn Teymiyye, Mâlikîliğin takriben 6./12. yy.a kadar hâkim mezhep iken, hususen Kaşan'dan (İran) gelen Rafizî göçleriyle birlikte bölgedeki Malikîliğin ifsâd edildiğini zikreder. Bk. İbn Teymiyye, *Mecmû'ul-fetâvâ*, XX, 300.

16 Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 33.

17 Türki, *Mezhebü'l-Hanbelî*, I, 292.

18 Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, s. 96.

19 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 327.

20 Koca, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, XV, 533.

bu bölgeden Şam ülkelerine giden pek çok kişi Hanbelî fikhını temayüz etmiş şekilde geri dönmüşler ve Hanbelî fikhını ülkenin diğer bölgelerine yaymışlardır.²¹ Günümüzde ülkenin ortasında yer alan ve ülke nüfusunun %32'lik kısmını ifade eden Necd bölgesindeki hâkim mezhep Hanbelîlik iken;²² yine %32'lik bir nüfus hacmini kapsayan batıdaki Hicaz bölgesi Mâlikî, Şâfiî ve küçük bir kısmı Şii; %14'lük nüfus potansiyeliyle doğudaki Ahsâ ve Kutayf bölgeleri Şii'lik yoğun olmakla birlikte²³ Şâfiî, Mâlikî ve Hanefî; güneydeki Asir, Ceyzan ve Necran bölgelerinde de Şâfiî, Mâlikî gibi sünnî mezhepler ile Zeydî, İsmâilî Şii'lik ve Vehhâbilik gibi muhtelif diğer mezhepler mevcuttur.²⁴

Kuveyt'te Mâlikîlik, Arap Yarımadasının doğusuna yayılması neticesinde ülkeye hâkim olan mezhep olarak günümüzde de ülkenin resmî mezhebi özelliğini taşımakla birlikte,²⁵ 11./17. yy. ın sonu 12./18. yy. ın başları itibariyle Suudi Arabistan'ın özellikle Ahsâ bölgesi, Irak, İran, Bahreyn ve Şam kırsalından ülkeye intikal eden Şii gruplar sebebiyle ülkede Şii'lik de yaygınlaşmış ve günümüzde ülkede %35 civarında Şii nüfus bulunmaktadır.²⁶

Katar'a ilk gelen mezhep 9./15. yy.da Mâlikîlik olmuş, dönemin siyâsî otoritesi Mağribli Mâlikî fukahânın bir kısmını ülkeye getirmesiyle mezhep ülkede faaliyet göstermeye ve tanınmaya başlamıştır. Ardından 12./18. yy.ın başlarında Irak'tan nüfûz sahibi Şâfiî ailelerin gelmesiyle ülkeye Şâfiîlik intikâl etmiştir. Hanbelî mezhebinin modern dönemde intikal ettiği Katar,²⁷ günümüzde resmî olarak Suudi Arabistan çizgisinde Hanbelî mezhebi çerçevesinde bir fıkıh sistemi benimsemiş,²⁸ bu nedenle ülkedeki Mâlikî nüfusun oranı oldukça sınırlı kalmıştır.

21 Türki, *Mezhebül-Hanbeli*, I, 293-296.

22 Bazı müellifler 12./18. yy. sonuna kadar Ahmed b. Hanbel çizgisinde devam eden Hanbelî mezhebinin, bu dönem sonrasında özellikle Necd bölgesinde Vehhâbilik çizgisinde varlığını devam ettirdiğini zikretmiş olsa da (Ebû Zehre, *İbn Hanbel*, s. 462-463; Rebh, *Wahhabism and Power in Saudi Arabia A Practical Test Of Weberian Theory*, s. 6; Bayram, *The Rise Of Wahhabi Sectarianism and Its Impact in Saudi Arabia*, s. 248-250), biz Vehhâbilik müstakil bir fıkıh mezhebi olmadığı için yukarıda zikretmedik.

23 Günümüzde çoğunluğu Ahsa bölgesinde olmak üzere Suudi Arabistan'da yaşayan Şii'lerin genel nüfus içerisindeki oranının %15 olduğu düşünülmektedir. Büyükkara, "İslâm Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", s. 325. Ayrıca Şii'liğin Suudi Arabistan'daki tarihi gelişimi ve bugünkü hali hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hasen, *eş-Şîa fi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye*, yy. 1413/1993.

24 http://www.ydh.com.tr/HD1297_suudi-arabistanin-mezhebi-haritasi.html, (erişim tarihi:10.11.2018).

25 Teymur Paşa, *Nazra Târîhiyye*, s. 89; Şener, "İslâm'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri", s. 387; <https://www.youtube.com/watch?v=E8U33ldkZe0> (erişim tarihi:20.11.2018).

26 Cemâl, *Lemhât fi târîhi's-Şîa fi'l-Kuveyt*, s. 39-40; Büyükkara, "İslâm Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", s. 325; <http://www.elfagr.com/2585807> (erişim tarihi:20.11.2018).

27 <https://www.al-sharq.com/opinion/09/06/2016/> (erişim tarihi:20.11.2018).

28 İkinci, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 266; <https://scholarblogs.emory.edu/İslâmic-family-law/home/research/legal-profiles/qatar-state-of/> (erişim tarihi:25.11.2018); <https://en.wikipedia.org/wiki/Hanbali> (erişim tarihi:25.11.2018).

Dinî açıdan nüfusun %60-80'lik bir paydasını İmâmiyye Şîilerinin oluşturduğu Bahreyn'in %25-30'unu Mâlikîler oluştururken, Mâlikîlik ülkedeki en yaygın sünnî mezheptir.²⁹ Bahreyn Şîilerinin %25-30'luk kısmını İran kökenliler oluşturmakla birlikte, çoğunluğu Araplardan müteşekkildir. Şîilerin çoğunluğu köylerde ve kırsal kesimlerde yaşamaktadır.³⁰

Umman'da en yaygın mezhep; Hâriciliğin günümüzde tek yaşayan kolu olan İbâdîlik³¹ iken, mezhep 2./8.yy. gibi çok erken bir tarihte özellikle Basra'dan buraya gelen İbâdî grupların eliyle ülkede yaygınlaşmıştır.³² Sünnî fıkıh mezhepleri içerisinde Şâfiîliğin yaygınlaşması, Yemen'in yoğun Şâfiî nüfusuna sahip olan Hadramut (Hadramevt) bölgesine sınır olmasıyla izah edilebilir.³³

Birleşik Arap Emirlikleri'nde; her emirlikte farklı bir fıkıh mezhebi resmî ve yaygınlaşmıştır. Buna göre söz gelimi; Abu Dabi ve Dubai'de en yaygın mezhep Hicaz rüzgarının etkisiyle Mâlikîlik iken, eş-Şârika ve Ra'su'l-hayme'de Hanbelî mezhebi yaygınlaşmış, Hanbelîlik bu emirliklere Suudi Arabistan'ın faaliyetleriyle girmiştir. el-Füceyra Emirliği'nde yaygınlaşmış olan Şâfiî mezhebi bölgede özellikle Yemen ve İrandan göç eden grupların eliyle yaygınlaşmıştır. Emirliklerde genel olarak çok az Hanefî ve Şîî yoğunluğu bulunmakta olup,³⁴ Şîiler daha ziyade petrol endüstrisinde görev yapan Lübnan ve Pakistanlı işçilerden oluşmaktadır.³⁵

Yemen'de Hicaz eksenli olarak ilk tanınan ve ülkeye hâkim olan ilk sünnî mezhep Mâlikîlik olmakla birlikte, Mâlikîlikle yakın dönemde tanınan diğer mezhep İbâdîlik olmuştur. İlk kez 67/686 yılında Hâricî grupların Yemen'in bazı kesimlerini (San'a) ele geçirmesiyle ülkeye intikal eden İbâdîlik diğer kesimlere de (Hadramut) yayılmıştır.³⁶ Hilâfete bağlı olması, ülkenin bazı kesimlerinde ilk

29 Teymur Paşa, *Nazra Târihiyye*, s. 89; Şener, "İslâm'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri", s. 387; <http://www.alwasatnews.com/news/457945.html> (erişim tarihi:26.11.2018).

30 https://www.marefa.org/في_البحرين_الشيعية (erişim tarihi:27.11.2018).

31 Hâricî fırkaların günümüze ulaşan tek kolu olan İbâdîlik, adını kurucusu olan Abdullah b. İbâz'dan almıştır. Bu fırka, Basra'da, Hâricî grupların kendilerinden olmayanlar hakkında ileri sürdükleri aşırı görüşlere muhalefet eden kişilerin Abdullah b. İbâz etrafında toplanmasıyla teşekkül etmiştir. Hafsiyye, Hârisiyye, Ashâbu Tâat gibi muhtelif kısımlara ayrılmış ve zamanla muhtelif sebeplerle doğduğu yer Maskat, Basra başta olmak üzere; Hicaz, Yemen, Uman, Kuzey Afrika ülkelerine yayılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ta'ime, *el-İbâziyye*, s. 29; Halifât, *Neşetü'l-hareketi'l-İbâziyye*, s. 75-85; Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 74-77.

32 Fiğlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 95-96; Teymur Paşa, *Nazra Târihiyye*, s. 89.

33 <http://www.feqhweb.com/vb/t3368.html> (erişim tarihi:27.11.2018).

34 <https://www.youtube.com/watch?v=B1B8-ECtHUQ> (erişim tarihi:27.11.2018).

35 Büyükkara, "İslâm Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", s. 325.

36 İbâdîliğin Yemen'e intikali ve yayılışı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Halifât, *Neşetü'l-hareketi'l-İbâziyye*, s. 116-126.

dönem Abbâsiler devrinde (132/750-254/868) Hanefiliğin de tanınmasını ve belli bir ölçüde yaygınlaşmasını sağlamıştır.³⁷ 3./9. yüzyıla gelindiğinde ülkede yaygın olan mezhepler Hanefilik ve Mâlikilik olmakla birlikte; ilki, ülkedeki hâkim mezhep konumunda idi.³⁸ 4./10. yy. da yaşamış İslam coğrafyacısı Makdisî'nin ifadesine göre Yemen'in özellikle Sa'na bölgesinde Hanefilik hakim konumda olmakla birlikte,³⁹ aynı asrın başlarında Mûsâ b. İmrân el-Meâfirî⁴⁰ gibi İmâm Şâfiî'nin ilk talebelerinin elinde yetişen fukahânın vasıtasıyla Şâfiî mezhebi tanınmaya başlamış ve özellikle 5./10. yüzyılda Yemen'e yerleşen Kâsım el-Kureşî (v. 437/1045)⁴¹ gibi bazı Şâfiî fukahânın verimli gayretleriyle Şâfiîlik ülkedeki geniş bir kesime yayılmıştır. Bundan sonraki süreçte mezhep talebelerinin ve Şâfiî fıkıh tedrisatının çoğalması ile mezhebin ülkedeki gelişiminin önü açılmış ve özellikle güney Yemen'de Hanefiliğin yerini almıştır. Hanefiliğin günümüzde sadece Aden bölgesiyle sınırlı kaldığı Yemen'de Şâfiîlik, günümüzde de ülkede en yaygın mezhep olma hüviyetini devam ettirmektedir.⁴²

Diğer yandan; ülkeye Şâfiîliğin girdiği dönemde bir başka mezhep olarak Zeydîliğin de ülkeye intikal ettiği görülmektedir. Zeydîlerin önde gelen temsilcilerinden olan Medine doğumlu el-Hâdi ile'l-Hak lakabıyla meşhur Yahya b. Hüseyin er-Ressî'nin (v. 298/911) 280/893 tarihinde Yemen'deki siyâsî hâkimiyeti ele geçirecek ülkede ilk Zeydî devleti kurmasıyla birlikte Şiîliğin bir kolu olan Zeydiyye mezhebi Yemen'de tanınmaya başlamış⁴³ ve özellikle ülkenin kuzey kesiminde yer

37 Şâmî, *Târihu'l-fırkatî'z-Zeydiyye*, s. 212-213.

38 Ca'dî, *Tabakâtu fukahâi'l-Yemen*, 74; Seyyid, *Târihu'l-mezâhibî'd-diniyye fi bilâdi'l-Yemen*, s. 58.

39 Makdisî, *Ahseni't-tekâsim*, s. 96.

40 Tam adı Mûsâ b. İmrân b. Muhammed el-Meâfirî'dir. Fıkıh ilmini Za'ferânî'nin talebesi olan İbnü'l-Cârûd'dan (v. 307/919-20) tahsil etmiş ve hocasının *el-Münteka' fi's-sünen* isimli kitabını rivayet etmiştir. Vefat tarihiyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadık. (İbn Semra, *Tabakâtu fukahâi'l-Yemen*, s. 80-81; Cündî, *es-Sülûk fi tabakâtil-'ulemâ' ve'l-mülûk*, s. 216; Bâzib, *Cuhûdu fukahâi Hadramevt*, I, 195-196).

41 Tam adı el-Kâsım b. Muhammed b. Abdillâh el-Cumahi el-Kureşî'dir. Takriben h. 340 yılında doğan Kâsım el-Kureşî, ilk fikhî tahsiline memleketinde (Sehfene) başladıktan sonra h. 388 yılında fıkıh tahsili için Mekk'e gitmiştir. Şâfiî fikhında liyâkat sahibi olduktan sonra Sehfene'deki kendi medresesinde Şâfiî fikhına yönelik dersler vererek Yemen'in muhtelif bölgelerinden gelen pek çok talebe yetiştirmiştir. Yemen'in başta Sa'na ve Aden bölgeleri olmak üzere pek çok kesiminde Şâfiîliğin yayılmasında öncü olmuş, yaşadığı dönemde Şâfiî mezhebi Yemen'de büyük bir gelişim kaydetmiştir. Yaklaşık 437/1045 yılında vefat eden Kâsım el-Kureşî, Müzenî'nin *Muhtasar*'ını şerhetmiştir. (Cündî, *Sülûk*, s. 228-230; İbn Semra, *Tabakâtu fukahâi'l-Yemen*, s. 87-90; Bâzib, *Cuhûdu fukahâi Hadramevt*, I, 207-209).

42 Teymur Paşa, *Nazra Târihiyye*, s. 88; Cündî, *Sülûk*, s. 216, 229; Bâzib, *Cuhûdu fukahâi Hadramevt*, I, 192; İbn Semra, *Tabakâtu fukahâi'l-Yemen*, s. 80-81, 88; Seyyid, *Târihu'l-mezâhibî'd-diniyye*, s. 58. Şâfiî mezhebinin Yemen'deki diğer mezheplere galebe çalarak hâkim mezhep olması noktasında; İmâm Şâfiî'nin Yemen'de görevli olarak belli bir süre ikâmet etmesi, Şâfiîliğin ekol açısından Hanefilik ve Mâlikilik arasında orta yolu benimsemesi ve bu doğrultuda mezheplerin dayandıkları metotları yeniden tanzim etmesinin etkili olduğunu düşünen müellifler de mevcuttur. Bk. Seyyid, *Târihu'l-mezâhibî'd-diniyye*, s. 43, 57-58.

43 Şâmî, *Târihu'l-fırkatî'z-Zeydiyye*, s. 212-213; Seyyid, *Târihu'l-mezâhibî'd-diniyye*, ss. 227, 231-235; Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi", s. 79.

edinmiştir. İtikadî açıdan Mutezilî olan ve tarih boyunca ziyâde Irak ulemâsıyla irtibat kuran Yemen Zeydîleri amelde Hanefî çizgisini takip ederken, güneydeki Şâfîîler daha ziyâde Hicazlılarla irtibat halinde kalmış ve itikatta Eş'arîliğe meyletmişlerdir.⁴⁴ Günümüze gelindiğinde Yemen'in %55'ini Şâfîîler, %45'ini ise Zeydîler oluştururken, Şîî İsmâîlîler⁴⁵ de ülkede küçük bir azınlığa sahiptir.⁴⁶

Arap Yarımadası Fıkıh Havzası⁴⁷

2. Irak-Maveraünnehir Fıkıh Havzası

Bu fıkıh havzasında Irak, Mâveraünnehir ülkeleri (Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan), Batı Asya ülkeleri (Türkiye, İran), Orta Asya ülkeleri (Kazakistan, Tacikistan, Afganistan) ve Kafkas ülkesi Azerbaycan yer almaktadır. Önemli fıkıh mezheplerinin doğuşuna kaynaklık eden bu havza içerisinde yer alan Irak bölgesi, başta Hanefîlik olmak üzere Şâfîîlik, Hanbelîlik ve Şîîliğin anavatanıdır. Bu mezhepler Irak merkez noktasıyla başta bölgenin diğer ülkeleri olmak üzere diğer fıkıh havzalarına intikâl etmişlerdir.

44 Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibid-dîniyye*, s. 79.

45 Şîîliğin bir kolu olan İsmâîlîye mezhebi, Karmatiler adı altında 268/882 yılından itibaren Yemen'de faaliyet göstermeye başlamıştır. Karmatilerin iki önemli dâisi Mansûr b. el-Yemen ve Ali b. Fadl, ülkenin belirli bölgelerini Karmatilerin merkezi haline getirmişlerdir. 286/899 yılından sonra hareket içerisinde bölünme gerçekleşmiş olsa da iki dâi de müntesipleriyle birlikte ülkedeki faaliyetlerine devam etmişler, 303/915 yılında Ali b. Fadl'ın vefatının ardından Karmatiler genel olarak Mansûr el-Yemeni müntesiplerinin faaliyetleriyle Yemen'deki varlığını devam ettirmiştir. Bk. Hudayri, *Kıyâmu'd-devleti'z-Zeydiyye fi'l-Yemen*, s. 113-122; Nevbahti, *Fırakuş-Şîa*, s. 124; Avcu, "Karmatiler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", s. 221-222.

46 Gökalp, "Yemen'de Zeydi-Sünnî İlişkilerinin Tarihi Arka Planı", s. 107.

47 Dünya siyâsi haritasından (http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png erişim tarihi: 02.10.2018) iktibasla müellifin tasarımı.

Fıkıh tarihi açısından bu fıkıh havzasının en karakteristik özelliği; Irak (Kûfe) merkezli olmak üzere Hanefiliğin en yaygın mezhep oluşudur.⁴⁸ Makdisî'nin "âlimler menbaı" olarak tavsif ettiği⁴⁹ bu havzada Hanefilik, en erken ortaya çıkan sünî fıkıh mezhebi olmakla birlikte, günümüze dek en yaygın mezhep olma özelliğini muhâfaza etmiştir. Hanefiliğin anavatanı olan Irak'tan bölgenin diğer ülkelerine yayılmasında; Kûfe'ye, hususen Mâveraünnehir, Orta Asya ve Afganistan'dan ilim talebiyle gelen kişilerin Ebû Hanîfe ve ilk talebelerinin elinde yetişerek kendi ülkelerine döndüklerinde ders halkaları oluşturarak talebe yetiştirmiş olmaları veya kadı olarak görev yapmaları etkili olduğu gibi,⁵⁰ fütûhatları akabinde bu bölgelere gönderilen ulemâın faaliyetleri de şüphesiz yadsınamaz. Bunun yanı sıra, bölgenin ağırlıklı mezhebi olması dolayısıyla Abbâsî idaresinin bürokratik görevlerde Hanefileri tercih etmeleri⁵¹ ve 3./9. asrın sonuna kadar neredeyse tüm şehirlerdeki kadılık makamının Hanefilerin tekelinde olması, Nişabur, Merv gibi şehirlerde Hanefiliğin adeta aile mezhebi olarak desteklenmesini de beraberinde getirmiştir.⁵² Ayrıca 3./9. ve 4./10. asırda Horasan ve Mâveraünnehir bölgesinde en önemli desteği Samânilerden alan Hanefilere, bu bölgede Şâfiliğin güçlenmeye başladığı dönemde en büyük destek Karahanlılar'dan ve belli ölçüde Gazneliler'den geldi. Gazneliler devletinin kurucusu Ebû Mansur Sebüktekin (v. 387/997) ve oğlu Sultan Mahmud (v. 421/1030) Şiilik, İsmaililik ve Mutezili fikirler karşısında sünîliğe destek verirken, Karahanlılar'ın (m. 840/1212) resmî mezhep ilan etmeleriyle Hanefilik, özellikle Mâveraünnehir ve Horasan bölgesinde yayılma imkanına erişmiştir.⁵³ Türkiye'de Hanefiliğin yaygınlaşmasında ise; Selçukluların mezhep olarak Hanefiliği tercih etmeleri etkili olduğu gibi, genel olarak 5-7./11-13. yy. boyunca bölgenin diğer ülkelerinden Anadolu'ya yapılan göçler etkili olmuş, Selçukluların akabinde amelde Hanefiliği benimseyen Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetiyle Hanefilik bölgeye iyice yerleşmiştir.⁵⁴ İslâm'ın, Osmanlı Devleti'nin fetihleriyle tanındığı ve yaygınlık kazandığı Balkan ülkele-

48 Gerek bu havza ülkelerinde Hanefiliğin hâkim olduğu ve gerekse Hanefiliğin hüküm sürdüğü diğer coğrafi bölgeler için bk. Şimşek, *Mezhepleşme Sürecinde Hanefilik*, s. 30-33; ayrıca bk. Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkıhî İstidlâl*, 2001.

49 Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, s. 113.

50 Özellikle Mâveraünnehir ve Orta Asya'da Hanefiliğin nasıl yayıldığı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Nurbergen, *Hanefî Mezhebinin Orta Asya'ya Girişi ve Yayılış Süreci*, s. 56-57; Şen, "Mâveraünnehir Fıkıh Kültürünün Etkileri (Kırgızistan Örneği)", s. 1399-1423; Hammad, "Afganistan'da İslâm'ın Gelişimi ve Hâkim Şehid el-Mervezi", II, 981-1012; Acimamatov, "Kırgızistan'da Hanefilik", II, 406-412.

51 Teymur Paşa, *Nazra Târihiyye*, s. 51-52, 78; Hayyûn, *el-Edyân ve'l-mezâhib bi'l-İrâk*, s. 380-381.

52 Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 133.

53 Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 124, 126, 137, 138.

54 Kara, "Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu'da Mutezile Ekolünün Varlığı", s. 3-4; Daş, "Belgelerin İşığında Selçukludan Günümüze Anadolu'da Hanefilik", II, 413-418.

rinden Arnavutluk, Bosna-Hersek, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya Müslümanları arasında Anadolu'daki mezhebî eğilimin esintisiyle genel olarak Hanefî mezhebi yaygın olması nedeniyle Balkan coğrafyası;⁵⁵ Orta Asya kökenli Hanefî yoğunluğa sahip olmasından ötürü ekalliyat bölgelerden Çin'in en yoğun Müslüman nüfusa sahip kısmı Ningksia Huy Özerk Bölgesi ve ülkenin kuzeybatı kesimleri de kanaatimizce bu havzaya dahil edilebilir.⁵⁶

Hanefî mezhebi havzanın genel mezhebî eğilimi olmakla birlikte, havzadaki yaygınlık oranlarına ilişkin diğer sünî mezheplerin durumuna bakıldığında; Ahmed Teymur Paşa tarafından yapılan Şâfîlik, Mâlikilik ve Hanbelîlik şeklindeki sıralamadan yola çıkarak bölgedeki mezheplerin izini sürmeye çalışacağız.⁵⁷

Havzada yer alan Irak'ın (Bağdat) Şâfî mezhebinin de doğduğu bölgeyi ifade ediyor olması, Şâfîliğin Hanefîlikten sonra ikinci sırada bu bölgedeki en yaygın sünî mezhep oluşunun izahını kolaylaştırmaktadır. İmâm Şâfî'nin ilk talebelerinin Irak'ta oluşu,⁵⁸ Horasan ve Mâveraünnehir ülkelerindeki bazı yöneticilerin Şâfî oluşu ve bu bölgelere yerleşen mezhep ulemâsının⁵⁹ zâhidâne yaşam şekline sahip oluşu, siyâsî otorite ile yakın irtibatı olmakla birlikte kayırmacılıktan uzak duruşları⁶⁰ ve Irak ile İrandaki sufi hareketlerin 4./10. yy.dan itibaren büyük ölçüde Şâfîilerden oluşması bu bölgede Hanefîliğin yanı sıra Şâfîliğin de yayılmasına olanak sağlarken; Şâfîlik bölgede yeterince güç kazandığında, gelenekçi eğilimi olan diğer fıkıhî mezheplerin küçük topluluklarını da kendi içinde erime imkânına erişmiştir.⁶¹

Hanefîlikle mukayese edildiğinde bölgede daha geç yayılma imkanına erişen Şâfîlik, Horasan ve kısmen Maveraünnehir bölgesinde temsil edilme-

55 Teymur Paşa, *Nazra Târihiyye*, s. 87; Karčić, "Hanefî Mezhebi Bosna'ya Nasıl Geldi?: Hasan Kafi Akhisari'nin Silsilesi Üzerine Bir Yorum", s. 112; Şener, "İslâm'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri", s. 384.

56 http://arabic.china.org.cn/china-arab/txt/2010-08/26/content_20798061.htm (erişim tarihi:21.12.2018).

57 Teymur Paşa, *Nazra Târihiyye*, s. 87.

58 İmâm Şâfî'nin Bağdat ashâbı olan Ebû Sevr (v. 240/854), Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), Kerâbisî (v. 248/862) ve Za'ferânî (v. 260/874), İmâm Şâfî'nin kavli-i kadîm görüşlerinin rivâyet edilmesinde önemli roller üstlenmişlerdir. (Sübki, *Tabakâtü's-Şâfî'iyye*, II, 27-63; 74-80; 114-117; 117-126).

59 Osmân b. Saîd el-Enmâtî (v. 288/901), Abdân b. Muhammed el-Mervezî (v. 293/906), Ebû'l-Abbâs İbn Süreyc (v. 306/918), Ebû Avâne en-Nisâbüri (v. 316/928), Muhammed b. İsmâil el-Kaffâl (v. 365/976), gibi çoğunluğu İmam Şâfî'nin Mısırlı talebeleri Büveytî (v. 231/846) ile Müzenî'den (v. 264/878) ders almış isimler, Şâfîliğin Irak-Mâveraünnehir ülkelerine yayılmasında büyük rol üstlenmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Hindî, Ali, *Mezheb 'inde'l-Hanefiyye el-Mâlikîyye eş-Şâfî'iyye el-Hânebile*, s. 283-284; Ebû Zehre, *eş-Şâfî*, s. 398-399; Teymur Paşa, *Nazra Târihiyye*, s. 75-76.

60 İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 50; Mağlûs, *el-Fırak ve'l-mezâhib fi't-târihi'l-İslâmî*, s. 195; Hayyûn, *el-Edyân ve'l-mezâhib*, II, 442-451; Ebû Zehre, *eş-Şâfî*, s. 397-399, 401; Teymur Paşa, *Nazra Târihiyye*, s. 75-76.

61 Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 99, 106.

ye ve hadis taraftarlığına meyyal diğer grupları da kendi bünyesinde toplama-
sıyla birlikte, 3./9. asrın ikinci yarısından itibaren bölgenin asıl sahipleri olan
Hanefilerle eşitlenmiş, hatta kimi şehirlerde dengeler Şâfilik lehine değişmiştir.⁶²
Makdisî de “Meşrik bölgesi” olarak ifade ettiği ve takriben bizim çizdiğimiz Irak-
Mâveraünnehir fıkıh havzası çerçevesine giren bölgenin fikhî durumu hakkında
bilgi verirken, Hanefiliğin ağırlıklı olmakla birlikte Dandanakan, Tûs, İsfârâyin,
Nesâ, Ebyurd, Sevâd-ı Buhâra, Taraz/Talas, Sinc gibi bölgenin belli kesimlerin-
de Şâfiliğin ağırlıklı olduğunu ve bu nedenle buralara duruma göre hem Hanefî
hem hem de Şâfiî kadı tayini yapıldığına yönelik bir tasvir çizmiş,⁶³ Sübkî’nin,
mezhebin yarısının Horasan bölgesindeki temsilcilerden olduğuna dair ifadeleri
de bu tasviri pekiştirmiştir.⁶⁴ Şâfilik; ilk yoğunlaştığı bölge olan Mısır’ın ardından
Irak merkezli olarak gelişmiş, 4./10. yy. dan itibaren ise Horasan mezhepte cazibe
merkezi oluşturacak güce kavuşmuştur.⁶⁵ Bununla birlikte Şâfiliğin Irak bölge-
sindeki istikrarlı durumu, gerek bölgedeki devletlerin Hanefiliğe meyletmeleri,⁶⁶
gerekse Bağdat’ın Moğollar tarafından istilâ edilmesi (656/1258) ile başlayan sü-
reçte, özellikle Irak coğrafyasındaki Arap asıllı (Şâfiî) ailelerin ihraç edilmesi ve
İran’da Safevî Devleti’nin kurulmasıyla birlikte Irak’ın Safevî-Osmanlı rekabeti
altında Şiîlik (İmâmiyye) ve Hanefiliğin yaygınlaştırılmasına yönelik politikalara
maruz kalmasıyla zayıflamıştır.⁶⁷ Her ne kadar Selçuklu döneminin ürünü olan
Nizamiye medreseleri Şâfiî kimliğinin Hanefilik karşısında güçlenmesinde etkin
bir rol üstlenmişse de,⁶⁸ bölgenin geneline hakim olamamıştır. Türkiye’nin doğu
ve güneydoğu kesimlerinde de 5./11. yy. itibariyle tanınmaya ve yayılmaya başla-
yan Şâfilik, Anadolu coğrafyasındaki Hanefiliğe kısmen de olsa ortak olmuştur.⁶⁹

62 Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 134, 135.

63 Makdisî, *Ahsenü’l-tekâsım*, s. 323.

64 Sübkî, *Tabakâtü’l-Şâfi’iyye*, I, 326.

65 Aybakan, *İmâm Şâfiî*, s. 188-189.

66 Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 124, 126, 137, 138.

67 <http://www.feqhweb.com/vb/t3368.html> (erişim tarihi:11.12.2018).

68 Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 150.

69 1950’li yıllardan itibaren ve özellikle Türkiye’nin doğu kesiminde son otuz yıl içerisinde yaşanan çatışma ortamında zorunlu göç ve nüfus hareketleriyle Türkiye’deki şehirlerin genel karakterlerinde ciddi değişimler olmuştur. Bu süreçte Türkiye’nin doğu ve güneydoğusundaki köylerden il merkezlerine, il merkezlerinden de Türkiye’nin batısındaki şehirlere doğru bir göç hareketi başlamıştır. Bu hareketlilik şehirlerin demografik yapısında olduğu kadar dini karakterlerinde de ciddi değişimler meydana getirmiştir. Günümüzde başta Diyarbakır ve Van gibi şehirler başta olmak üzere ülkenin Doğu ve Güneybatısından gelen nüfusun büyük çoğunluğu, göçlerle birlikte şehre taşınmış olan köy kökenli Şâfilerden oluşmaktadır. Özellikle son çeyrek asırda bu bölge şehirlerinden İstanbul ve güney şehirleri başta olmak üzere ülkenin çoğu şehrine yönelik gerçekleşen göç hareketlerinin neticesinde, bu şehirlerde artık geçmiş yıllarla mukayese edilemeyecek ölçüde Şâfiî nüfus kitlesi mevcuttur. (Atalay, “Şâfiî Geleneğin Yaygın Olduğu Yörelerde İlköğretimde Din Öğretiminin Bazı Zorlukları”, s. 276).

Şâfîlîğin buralara ilk intikalinin gerçekleşmesinde Şâfîî ulemânın⁷⁰ bu bölgelere yerleşmeleri etkili olduğu gibi,⁷¹ Selçuklular dönemi itibariyle tesis edilen medreselerde Şâfîî fıkıhına yönelik faaliyetler icra edilmesi de mezhebin bölgede yaygınlaşmasında destekleyici bir unsur olmuştur.⁷² Bölgenin diğer sünîî ağırlıklı ülkelerine bir istisna olarak resmî mezhebi Şîîlik (İmâmîyye mezhebi) olsa da İrân'da da (Batı kesimleri) Şâfîîlik Hanefilikten daha fazla yayılmıştır.⁷³

Mâlikîliğin havzadaki durumuna bakıldığında, İmâm Mâlik daha hayatta iken ilk talebelerinin ve hilâfet makamında nüfuz sahibi bazı Mâlikî ailelerin bu havzaya gelmesiyle başlayan intikal süreci, Mâlikîliğin bu havzada diğer mezhepler gibi çok erken devirlerde tanınmaya başladığını göstermektedir. Abdurrahmân b. Mehdî el-Anberî (v. 198/813-14), Abdullah b. Mesleme b. Ka'nebî (v. 221/836) ve Bişr b. Ömer ez-Zehrânî (v. /824) İmâm Mâlik'in hadislerinin, İbnü'l-Mu'azzel (v. 240/854-55) ise fetvalarının bölgeye ilk intikalini gerçekleştiren isimler olmuştur.⁷⁴ Özellikle Irak'a yerleşen aslen İrânlı Benî Hammâd (Hammâd b. Zeyd) ailesinde yetişen, Mâlikî mezhebinin Irak'taki ilk döneminde tanınması ve yaygınlaşması noktasında en etkili isim olarak zikredilen Kadı İsmâil b. İshak el-Ezdî'nin⁷⁵ yaşadığı zaman dilimi (200/815-282/895) göz önünde bulundurulduğunda, Mâlikîliğin, hususen Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı (164/781-241/855) ve

70 Kaynaklarda bu bölgeye Şâfîî fıkıhını taşıyan ilk kişinin Muhammed b. Benân el-Kâzerûnî olduğu ifade edilmektedir. Kâzerûnî nispesinden hareketle aslen Kâzerûn yani İrân'lı olduğu anlaşılan Şâfîî mezhebinin bu büyük âlimi, yaşadığı dönemde Şîîlerin hâkim olduğu çevre ülkelerinde yaşayan pek çok âlim gibi göç ederek dönemin müreffeh bölgesi Diyarbakır (Âmid)'e yerleşmiş ve ilmi faaliyetlerine burada devam etmiştir. Fıkıh ilminde *el-İbâne* isimli bir eseri mevcut olup 455/1063 tarihinde vefat etmiştir. (İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfî'iyye*, II, 180; İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfî'iyye*, I, 244-245; Özdemir, "Şâfîî Mezhebinin Doğu Anadolu Ayağı ve Bingöl Örneği", s. 350-351.

71 Özdemir, "Şâfîî Mezhebinin Doğu Anadolu Ayağı ve Bingöl Örneği", s. 350-351.

72 Ma'rûf, *Ulemâü'n-Nizâmiyyât ve medârisü'l-meşriki'l-Arabî*, s. 3. Selçuklular dönemi itibariyle başlayıp Osmanlılar döneminde de inşasına devam edilen Türkiye'nin doğu ve güneydoğusundaki medreselerin yapısı ve işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bala, "Şark Medreselerinin Kurumsal Yapısı ve İşleyişi: Mardin Örneği", s. 49-83; Keskin, "Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim Öğretim Faaliyetleri: Gaziantep Örneği", s. 61-82.

73 Teymur Paşa, *Nazra Târîhiyye*, s. 88; Ebû Zehre, *eş-Şâfîî*, s. 398.

74 İbn Ferhûn, *Dibâcü'l-müzhebe*, I, 143, 411-413, 463-464; Zehebî, *İber* I, 255, 301, 341; Salâhîn, Berîşî, "Simâtü'l-medreseti'l-İrâkıyye fi'l-mezhebi'l-Mâlikî ve'l-alâka beynehâ ve beyne'l-medârisi'l-uhrâ fi'l-mezhebe", s. 64; Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 154-174.

75 Tam adı Ebû İshâk İsmâil b. İshâk b. İsmâil b. Hammâd b. Zeyd b. Dirhem el-Ezdî'dir. Hammâd ailesinin bir üyesi olarak 200/815 yılında Basra'da doğup yetişen Kadı İsmâil, Bağdat'ta ikâmet etmiştir. Fikhî liyâkatini Ahmed b. Ma'zil'in elinde tamamlamış, Mâlikî mezhebinde temayüz etmiş bir alim olarak daha önce Irak'ta bilinmeyen Mâlikîliğin yayılması ve telif ettiği eserlerle gelecek nesillere taşınması hususunda önemli bir rol oynamıştır. 282/895 yılında vefat etmiştir. (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh Bağdâd*, VII, 272-282; Kâdi İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 278-293; İbn Ferhûn, *Dibâcü'l-müzhebe*, I, 282-290).

görüşlerini serdettiği zaman dilimine yakın bir vakitte bu coğrafyada tanınmaya başladığı söylenebilir. 3./9. ve 4./10. yüzyıllarda Irak coğrafyasında en geniş yayılma halkasına sahip olan Mâlikî mezhebinin gelişimi, 5./11. yüzyılın başlarından itibaren hususen bölgedeki Şâfîlîğin yükselişiyle birlikte menfi yönde etkilenmiş, kazâ müessesesinden tecrîd edildiği gibi, bölgede yetişen Mâlikî fukahânın sayısı zamanla azalmasıyla Mâlikîlik bölgedeki etkisini yitirmiştir.⁷⁶

Bölge ülkelerinden Irak (Bağdat), Ahmed b. Hanbelî'nin yaşadığı coğrafya olması sebebiyle üçüncü sünnî mezhep olarak Hanbelîliğin de doğduğu coğrafyayı ifade ediyor olmasına rağmen,⁷⁷ Hanbelîlik bölgede uzun etaplı bir yayılma imkânına erişememiştir. Bunda; mezhep mensuplarının mezhep tarafgirliğinde aşırı olmaları ve mezhep görüşlerini şiddet içeren ve hoşgörüsüz tavırlarıyla aktarmaları etkili olmuş, mezhep müntesiplerinin sayısı bölgede zamanla azalmıştır.⁷⁸ Bununla birlikte, Ahmed Teymur Paşa'nın, Hanbelîliği bu fıkıh havzasında en az yaygınlık oranına sahip mezhep olarak tavsif etmesi nezdimizde şüphe uyandırmaktadır. Selçuklularla birlikte Irak-Mâveraünnehir bölgesinde tesis edilmeye başlanan türünün ilk nüveleri olan medreselerin çoğunluğu Hanefî ve Şâfîlîlere tahsis edilirken, ilk Hanbelî medresesinin 5./11. yy.ın sonlarında tesis edilmesi,⁷⁹ medreseler bünyesinde Mâlikî fıkıh tedrisatına ise bundan bir buçuk asır sonra (h. 633) ilk kez Müstansırıyye Medresesi'nin faaliyete geçmesiyle başlanması,⁸⁰ yaygınlık açısından belli dönemlerde Mâlikîliğin Hanbelîlikle eşit veya daha alt düzey olabileceğini düşündürmektedir. Diğer yandan, Irak'ın, Hanbelîliğin, hâkim olduğu Arap Yarımadası'na ilk kez intikâlinde önemli bir rol oynadığı bir kez daha belirtilmelidir.

Üç sünnî mezhebin teşekkül ettiği bu havzanın bir diğer hususiyeti, Şiîliğin de anavatanını teşkil ediyor olmasıdır. Irak merkezli olarak 1./7. asrın sonlarında Şiî nitelikli ortaya çıkan ilk farklılaşmalar,⁸¹ Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine kadar çok belirgin bir şekilde göz çarpmamakla birlikte, Safevîlerin, yayılmacı Şiî politikalarını kutsal olarak addettikleri Irak coğrafyasına uygulamaya kalkmalar-

76 Salâhîn, Berîşî, "Simâtü'l-medreseti'l-İrâkıyye fi'l-mezhebi'l-Mâlikî ve'l-'alâka beynehâ ve beyne'l-medârisi'l-uhrâ fi'l-mezheb", s. 65.

77 Türki, *Mezhebü'l-Hanbelî*, I, 235-236.

78 Ebû Zehre, *İbn Hanbelî*, s. 460; a.m.l.f., *Târihu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, s. 505.

79 Cumâ, "el-Medârisü'l-Hanbeliyye fi Bağdat ve eserühâ fi'l-fikri'd-dîni ibbâne'l-'asri'l-Selçûki h. 447-590", IV, 370.

80 Ma'rûf, *Neşetü'l-medârisi'l-müstakille fi'l-İslâm*, s. 11-12.

81 Onat, "Şiîliğin Doğuşu Meselesi (Hicri 1. Asır)", s. 113.

rı ve 1722 yılında İran topraklarının bir kısmının Afganlar tarafından işgali ve devletin çöküşü ile birlikte önemini yitiren İsfahandan Irak'a göç eden ulemâ, Irak'ın Şîî merkezlerine canlılık getirmiş ve bölgenin mezhebî renginde değişim başlamıştır. Özellikle 19. yy. dan itibaren Irak'taki bedevî sünnî Arap kabilelerinin göçebeliği bırakarak güneydeki şehir ve kasabalara yerleşmeleri, bu bölgedeki Şîî ulemânın etkisinde kalmalarını ve zamanla şîileşmelerini sağlamıştır. 19. yy. boyunca Irak'taki Şîî ulemanın tahrikleriyle gelişiminde büyük bir ivme kazanan Şîilik, bundan sonraki fıkıh tarihinde birincil mezhep olma hususiyetini elde etmiştir. 1930'lu yıllarda Irak genel nüfusunun yaklaşık %50'si Şîî Ca'ferî iken, bu oranın günümüzde %60-65'lere ulaştığı düşünülmektedir.⁸²

Hanefiliğin yaygın olduğu bu havzanın istisna ülkelerini Şîiliğin hâkim olduğu ülkelerin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Yukarıda zikredildiği üzere Irak, Şîiliğin anavatanını teşkil ederken, Şîiliğin hâkim olduğu diğer istisna ülkeler İran ve Azerbaycan'dır. Aslen sünnî mezhep geleneğine sahip olan İran'ın Şîileşme sürecinde Irak bölgesi oldukça etkili olmuştur. Şîilik, daha Emevîler döneminde Irak'taki Farslı mevâlîler arasında rağbet görmüş ve bu nedenle İran'ın ilk Şîileşme süreci Irak'tan gelen bu Farslı mevâlîlerle başlamıştır. Bunun yanı sıra Emevîlerin baskıcı rejimine karşı Farslıların ezilen kesim olarak Şîî Müslümanlarının yanında yer alarak siyâsî bir tepki hareketi olarak İran'da yayıldığı, ayrıca bazı ekonomik, sosyal ve psikolojik sebeplerin de bunu desteklediği iddia edilmektedir.⁸³ Makdisî'nin Taberistan, Kûmis, Cürçân, Fars, Rey, Dînever, Ahvaz gibi İran'ın muhtelif şehirleri hakkında izahatta bulunurken buralarda ağırlıklı olarak sünnî mezheplerin yaygın olduğuna yönelik ifadeleri,⁸⁴ 4./10. Yüzyıl boyunca halen İran'da sünnî mezheplerin hakim olduğunu göstermektedir. İran'ın resmî olarak Şîileşmesi ise; 1501-1736 yılları arasından Şah İsmâîl tarafından İran'da kurulan Safevî Devleti'ne dayanmaktadır. Devletin kurulmasıyla Ca'ferî Şîiliğin devletin resmî mezhebî ilan edilmesi ve halka dayatılmasına yönelik kabul edilen birtakım politikalar, İran'ın iki asırdan fazla süren Safevî iktidarı akabinde tamamen

82 Akoğlu, "İrakta Şîî Varlığı", s. 393-396; Büyükkara, "İslâm Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğudaki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", s. 323; Poş, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Irak'taki Şîî Nüfus ve Caferî Toplumunu Tahrik Faaliyetleri", s. 66-71. Ayrıca bk. Nakash, "Sünnî Irak Kabilelerinin Şîilige Dönüşümü", s. 387-398.

83 İran'ın ilk dönem tarihindeki Şîileşme sürecine dair üzerinde durulan sebepler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Topaloğlu, "İran Coğrafyasının Şîileşme Süreci -İlk Dönem, Emevîleri Abbâsiler-", s. 43-62.

84 Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, s. 365, 395, 415, 439 ayrıca bk. Maşalı, "Makdisî'nin Ahşetü't-tekâsim'i Bağlamında Fıkıh Coğrafyası/Fıkıhın Coğrafyası", s. 96-97.

şiileşmesi neticesini vermiştir.⁸⁵ Günümüz İran nüfusunun %80'inin Şiilerden oluştuğu tahmin edilmektedir.⁸⁶ Hâli hazırdaki İran Anayasasında İran'ın resmî dininin İslâm ve Ca'ferî Şii olduğu, bununla birlikte; azınlık statüsündeki Hanefî, Şâfiî, Hanbelî ve Zeydîlerin eğitim ve özel alanlara ilişkin mahkeme davalarında kendi mezheplerine göre muâheze olacakları belirtilmiştir.⁸⁷

Azerbaycan'ın Şiileşme süreci ise, 4./10. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Ülkenin, Büveyhîlerin hâkimiyeti altında kaldığı dönemde (935-1055) yayılmaya başlayan mutedil Şiilik, Selçuklu hâkimiyeti süresince (5./11.-7./13. yy.) zayıflayarak Şâfiî mezhebinde yükseliş başlamıştır. 7./13. yy.ın yarısı itibariyle sûfi tarikatlerinin yaygınlaşmaya başlaması,⁸⁸ özellikle belli bir dönem sonra şiileşen Safevî tarikatı⁸⁹ mensuplarının sayısında süratli bir artış gözlenmesi⁹⁰ ve ülkenin şiileşmesinde önemli bir rol oynamıştır. İran ve Azerbaycan'ın yanı sıra Asya ülkeleri içerisinde yer alan Tacikistan'ın Bedaşan bölgesinde de 5./11. yy. itibariyle yaygınlaşmaya başlayan İsmâilî Şiileri (300 bin)⁹¹ ve Afganistan'da Ca'ferî Şiileri (%15)⁹² yaşamaktadır.⁹³

85 Kaplan, "Şiiliğin İran Topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Plan ve Safevî Dönemi Şiileştirme Politikaları", s. 183-184.

86 Büyükkara, "İslâm Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", s. 326.

87 <http://tebaren.org/?p=356> (erişim tarihi:22.10.2018).

88 http://www.azerbaijans.com/content_500_tr.html (erişim tarihi:09.01.2019).

89 Safiyüddin-i Erdebili tarafından kurulan bu tarikat, kurucusuna nispetle Safeviyye ismiyle meşhur olmuştur. 650/1252 yılında Azerbaycan'ın Erdebili şehrinde doğan Safiyüddin, memleketinde sürdürdüğü tekke faaliyetleriyle kısa zamanda pek çok mürid edindiği gibi, dönemin siyâsî otoritesi İlhanlı Devleti'nin de desteğini kazanmıştır. Gönderilen halifelerin faaliyetleriyle Azerbaycan'ın doğu ve batısındaki muhtelif pek çok ülkede taratfar edinen bu tarikat, Safiyüddin'in torunlarından Şeyh Cüneyd'in şeyhlik dönemi ile birlikte Şiiliğe meyletmeye başlamış, Şah İsmâil ise tarikatı siyâsî bir güç haline getirerek Şiiliğin belirgin özelliklerini tarikate adapte etmiştir. Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiiliğin Yayılma Süreci*, s. 46-58; Dedeyev, "Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri", s. 205-223.

90 Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiiliğin Yayılma Süreci*, s. 22.

91 İsmâillik buraya ilk kez Fâtımî halifesi Müstansır el-Billâh tarafından İsmâiliyye mezhebinin dâilerinden olan Nâsır-ı Hüsrev'in (v. 465/1073) İsmâilî mezhebine davette bulunması için gönderilmesiyle başlamıştır. (Ay, "Orta Asya'da Şiilik: Horasan, Mâveraünnehir ve Bedaşan'a İsmâilliliğin Girişi ve Gelişimi", s. 279-280).

92 Afganistan'daki Ca'ferîlerin Hanefî nüfusa oranla sayıları oldukça az olmasına karşın, Afganistan'ın 2004 tarihli yeni anayasasında Hanefî mezhebinin yanı sıra Ca'ferî mezhebinin de ülkenin resmî mezhebi olarak kabul edileceği belirtilmiştir. İlgili anayasanın 45. maddesi uyarınca, 2008 yılından itibaren Ca'ferî fikhî ilk, orta ve lise düzeyindeki okulların ders müfredatına dahil edilmiş, ayrıca anayasanın 131. maddesi gereğince 2009 yılında Ca'ferî fikhîni esas alan *Kânun-i Ahvâl-i Şahsiyye-yi Ehl-i Teşeyyu* isimli bir kanun çıkarılmıştır. (Furkani, "Günümüz Afganistan'ında Fikhî Öğretimi", s. 162).

93 Furkani, "Günümüz Afganistan'ında Fikhî Öğretimi", s. 161.

Irak-Mâveraünnehir Fıkıh Havzası⁹⁴

3. Hint Alt-kıtası Fıkıh Havzası

Hint alt-kıtası olarak isimlendirilen geniş coğrafya, 1947 yılında Hindistan ve Pakistan olarak iki devlete bölünmüş, Doğu Pakistan olarak isimlendirilen bölge 1971 yılında Bangladeş ismiyle müstakil bir devlet hüviyetini hâiz olmuştur.⁹⁵ Pakistan ve Bangladeş bir İslâm ülkesi iken, Hindistan 2011 nüfus sayımına göre büyük ekseriyeti Hindulardan oluşan (%79.8) ve yüz seksen beş milyona (%14) ulaşan nüfusları ile Müslümanların azınlık durumunda olduğu bir ülkedir.⁹⁶ Her ne kadar çok yakın bir zaman diliminde siyâsî olarak sınırlar değişmiş olsa da, bu havzada yer alan üç ülke târihî geçmişi bakımından tek bir bölgede yer aldığı için fikhî hayatın keyfiyeti açısından benzer bir seyre sahip olmuşlardır. Bu nedenle bu fıkıh havzası hakkında genel bir değerlendirme yapmak daha doğru olacaktır.

Bu fıkıh havzasının İslamlaşma keyfiyetine bakıldığında, daha ilk asırlarından itibaren güney ve batı Hindistan sahilleriyle ticârî ilişkilerde bulunan Hadramevt (Yemen) ve Hicaz'dan gelen Müslüman Arap tüccarlar vesilesi⁹⁷ ve 1./7. yy. iti-

94 Dünya siyâsî haritasından (http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png-erişim tarihi:02.10.2018-) iktibasla müellifin tasarımı.

95 Birışık, "Hint Alt-kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", s. 1-2.

96 Kronstadt, "India: Religious Freedom Issues", s. 5.

97 Milibârî, *Terâcimü 'ulemâi Şâfi'iyye fîd-diyâri'l-Hindiyye*, s. 12; Nimr, *Târihu'l-İslâm fi'l-Hind*, 88-96; Şâkir, *Bâkistan*, s. 13-23; Mağribî, *İntişâru'l-İslâm ve eseruhu'l-hadâri fi'l-Hind*, s. 46; Mazel, "İntişâru'l-İslâm fi cenûbi Âsyâ ve cenûbi şarkihâ", s. 320.

Palabıyık, "Hindistan'ın İslamlaşmasında Orta Asya İslâmının Tesiri", II, 933; a.m.l.f., "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", s. 68, 74.

barıyla bölgede gerçekleşen İslâmî fetih hareketleriyle⁹⁸ İslâm'ın bölgede belli bir yaygınlığa ulaştığı görülmektedir. Bu doğrultuda bölgenin İslamlaşmasında öncü olan kişilerden özellikle Hadramevt'ten gelenlerin Şâfiî oldukları göz önünde bulundurulduğunda, bölgede yoğun bir şekilde tanınan ilk fıkıh mezhebinin Şâfilik olduğunu söylemek zor olmayacaktır. Yeni İslamlaşan bölge halkının hac ve umre nedeniyle Hicaz'a, ilmî tedrisatta bulunmak amacıyla Hicaz, Yemen ve Mısır'a gitmiş olmaları ve Müslümanların hâkimiyetine girdiği ilk yüzyıllardan itibaren Arap ülkelerinden bölgeye yapılan göçlerle Şâfiî ulemanın bölgeye yerleşmesi⁹⁹ de bölgede müessir ilk mezhebin Şâfilik olduğunu desteklemektedir.

Hint alt-kıtasında günümüzde en yaygın mezhep olan Hanefiliğin bölgeye intikalinin, Gazneli Devleti'nin bölgedeki siyâsî hakimiyetinden önceye dayanması muhtemeldir. Zira Türklerin gethinden önce Sind bölgesine Arap ülkelerinin yanı sıra İran ve Irak civarından da göçler yapılması, bu bölgedeki Hanefilerin de Hint alt-kıtasına gelmiş olabileceklerini düşündürmektedir.¹⁰⁰ Hindistan'daki Müslüman hakimiyetinin ilk yüzyıllarında Şâfiî ya da Hanefî mezhebi müntesipleri arasında net bir ayırım söz konusu olmamış ve genellikle yaşadığı bölgede bulunan fukahadan fikhî ahzeden halkta muayyen bir mezhebe aidiyet duygusu oluşmamıştı.¹⁰¹ Bölgede Hanefî fikhının derinden kök salma süreci ise bölgede hüküm süren ilk Müslüman Türk devlet olan Gaznelilerin (392-583/1001-1187) siyâsî hâkimiyetiyle (418/1027) başlamıştır.¹⁰² Abbâsî hilâfetine oldukça bağlı olan Hindistan fâtihisi Sultan Mahmud, Nizâmülmülk'ün ifadesine göre devlet idarecilerini Horasanlı Hanefîler veya Şâfiîlerden arasından tercih ederek bölgede yükseleşen Hanefî nüfûzunu desteklemiştir,¹⁰³ Gaznelilerden sonra siyâsî hakimiyeti ele alan Delhi Sultanlığı dönemindeki kazâ müessesesinde Hanefî fikhî esas alınmıştır.¹⁰⁴ Buna göre; her ne kadar bölgede kurulan devletlerin kiminin Türk olup olmadığı hakkında birtakım ihtilaflar olsa da, genel olarak bölgedeki Müslüman hâkimiyetinin 13./19. yüzyıla kadar Müslüman Türk devletlerin aracılığıyla sağ-

98 Emevîler döneminde Muhammed b. Kasım'ın Sind fetihleri bölgedeki İslamlaşma süreci için ilk adımdır. Bk. Qasmi, "Shafi'i School of Fiqh in India", WLIII, 97-98. Palabıyık, "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", s. 68.

99 Qasmi, "Shafi'i School of Fiqh in India", WLIII, s. 98-99; Milibârî, *Terâcim 'ulemâi'Şâfi'iyye*, s. 12. 7/13. yüzyıla dek Hindistan'a gelerek buraya yerleşen Şâfiî ulema ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mübârekbüri, *Ricâlü'l-Sind ve'l-Hind ile'l-karnî's-sâbi'*, Mumbai: Matbaatü'l-Hicâziyye, 1377/1958.

100 Qasmi, "Hanafi Fiqh in India", s. 6.

101 Qasmi, "Shafi'i School of Fiqh in India", WLIII, s. 98.

102 Palabıyık, "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", s. 68.

103 Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 103.

104 Qasmi, "Hanafi Fiqh in India", s. 6.

lanmış olmasının,¹⁰⁵ Hanefiliğin gelişimine katkı sağladığı açıktır.

Bölgeye hâkim olan Türk devletlerinin yanı sıra, 6./12. ve 7./13. yüzyıllarda Orta Asya'dan bu havzaya göç eden Türk ailelerinin bölgenin Hanefî çizgisinde devam etmesinde etkili olduğu kanaatindeyiz. Hanefî mezhebinin hâkim olduğu Orta Asya'dan Hint alt-kıtasına intikâlleriyle birlikte bu ailelerin idârî kadrolarda görev almaları ve ailelerdeki önemli sîmâların bölgede dinî-kültürel tesir sahası oluşturarak oturdukları yerin etrafında camii, medrese, tekke ve zâviyeler inşâ ettiklerine yönelik kaynaklardaki mevcut bilgiler,¹⁰⁶ bu fıkıh havzasında Hanefiliğin nasıl yaygınlaştığına dâir fikir vermektedir.

Hint alt-kıtasının genel mezhebî eğilimi Hanefî çizgisinde olmakla birlikte, ülkenin bazı kesimlerinde az da olsa bazı Şîî fırkaların olduğu görülmektedir. Şiîliğin bölgenin bazı kesimlerine intikali 2./8. yy. gibi¹⁰⁷ erken bir dönemlerde gerçekleşmekle birlikte,¹⁰⁸ asıl şiîleşmenin Safevîler dönemi ve sonrasında İrandan gelen bazı âlim, tüccar, sûfi, ve seyyid aileleri vesilesiyle gerçekleşmiştir.¹⁰⁹ Günümüzde Hindistan'ın Uttar Pradesh, Dekkan ve Keşmir eyaletleri ile Pakistan'ın Hayber ve Kabileler eyaletleri Şîî nüfusun yoğunlaştığı bölgelerdir.¹¹⁰ Günümüzde Hindistan'daki Şîî nüfusun genel Müslüman nüfus içerisinde %5-10, Pakistan'daki Şiîlerin ise %10-15'lik bir orana sahip oldukları düşünülmektedir.¹¹¹

105 Palabıyık, "Hindistan'ın İslamlaşmasında Orta Asya İslâmının Tesiri", II, 933; a.m.l.f., "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", s. 74.

106 Palabıyık, "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", s. 76.

107 Şâkir, *Bâkistan*, s. 17.

108 Fiğlalı, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Hindistan", s. 13-14.

109 Momen, *An Introduction to Shi'i Islam*, s. 145.

110 Momen, *An Introduction to Shi'i Islam*, s. 276-278; Büyükkara, "İslâm Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", s. 330. Şiîliğin Hint alt-kıtasına intikali ve bölgedeki gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hollister, *The Shi'a of India*, London: Luzac Company Ltd 1953; Howarth, *The Twelver Shi'a as a Muslim Minority in India*, New York: Routledge 2011.

111 Büyükkara, "İslâm Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", s. 331.

Hint Alt-kıtası Fıkıh Havzası¹¹²

4. Nil Fıkıh Havzası

Kuzeydoğu Afrika'dan başlayan Nil havzası, dünyanın en uzun nehri olan Nil Nehri'nin, sathıyla birlikte bu nehri çevreleyen alan için kullanılan bir tabirdir.¹¹³ 2,9 milyon km²'lik bir alana sahip olan Nil Fıkıh Havzası'nda Mısır, Sudan, Etiyopya, Eritre, Kenya, Ruanda, Burundi, Tanzanya, Kongo Cumhuriyeti ve Uganda olmak üzere on ülke bulunmaktadır.¹¹⁴ Sudan'dan ayrılarak bağımsız olan, Müslüman nüfusun azınlıkta olduğu Güney Sudan da bu havza kapsamında değerlendirilebilir.

Nil Havzası içerisinde yer alan ve bir kısmının çoğunluğunu Müslüman nüfusun oluşturduğu ülkelerin¹¹⁵ coğrafi olarak müşterek bir paydaya sahip olmaları

112 Dünya siyasi haritasından (http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png-erişim tarihi:02.10.2018-) iktibasla müellifin tasarımı.

113 Nil kelimesi râcih olan görüşe göre; Yunanca Nilos veya Latince Nilus kelimesinden müştak olmakla birlikte, Sami dillerinde mevcut ve vadi anlamına gelen Nahal kelimesinden gelmesi de muhtemeldir. (Şeref, "İklimü Havzî'n-nîl", VIII, 19, 22).

114 Sağsen, "Nil Nehri Havzası ve Su Hegemonyası", s. 42; Labib, "The River Nile Waters from Source to Mouth: Between Conflict and Cooperation in Past and Future", s. 371; Kılıç, *Nil Havzasının Hidropolitik Tarihi ve Son Gelişmeler*, s. 10.

115 Bu ülkelerdeki Müslümanların oranı şu şekildedir: Somali, %100, Etiyopya (Habeşistan) %60, Eritre %75, Tanzanya %68, Kenya %30, Uganda %25, Ruanda %10-15, Brundi %10. Ayrıntılı bilgi için bk. Nakire, *İntişârul-İslâm fi şarki İfrikiyye ve münâhedatü'l-garbi lehu*, s. 374; <https://www.assakina.com/politics/news-muslims/27757.html> (erişim tarihi: 19.12.2018); ; <http://articles.İslâmweb.net/media/index.php?page=article&lang=A&id=168869> (erişim tarihi:19.12.2018).

nın yanı sıra, bu ülkelere fıkıh tarihi açısından bakıldığında da benzer tecrübeler yaşadıkları görülmektedir.

Nil fıkıh havzasının gerek coğrafi, gerekse fıkıh târihi bakımından en önemli ülkesi olan Mısır'a fıkıh mezhepleri çok erken bir dönemde intikal etmiştir. 20/641 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmesinin¹¹⁶ akabinde Mâlikilik, 2./8. yüzyılın son yarısında İmâm Mâlik'in ilk talebelerinin¹¹⁷ elinde ülkeye intikal eden ilk fıkıh mezhebi olmuştur. Özellikle 3./9. yy. süresince Mâlikî mezhebine aidiyet olarak gözüken ülkedeki fikhî ahval, İmâm Şâfiî'nin 199/815 yılının sonlarına doğru Mısır'a yerleşip Şâfiî mezhebinin de tanınmaya başlamasıyla farklı bir seyre doğru yol almıştır. Mâlikilik, bundan sonraki bir buçuk asırda ülkedeki nüfuzunu muhafaza etmişse de, Şâfilik ulemâ, devlet ricâli ve halk nazarında revaç bularak zamanla ve Mâlikî mezhebine muâdil bir mezhep olma özelliğini kazanmıştır. Özellikle 4./10. yüzyılın son yarısına gelindiğinde Şâfilik, Mısır'da toplum teâmülünde ağırlığı hissedilen bir mezhep haline gelmiştir.¹¹⁸ Mısır'da Fâtûmî Devleti'nin hâkimiyetinden (358/969-567/1171) dolayı İsmâilî hukuk müessesinde İsmâilî şiiğin¹¹⁹ ahkâmının tatbik edildiği iki asırlık fetret devrinin 6./12 asrın yarısında Eyyûbî hâkimiyetiyle izâle olmasının ardından ülkedeki sünnî düşünce sistemi kurumsal olarak tekrar ihyâ edilmiş ve Makrîzî'nin ifadesiyle Şâfilik ile Mâlikilik eski şöhretine tekrar kavuşmuştur.¹²⁰ Bundan sonraki süreçte Şâfilik, ülkenin resmî mezhebi kabul edilmesinin yanı sıra¹²¹ fikhî tedrîsat faaliyetleri için tesis edilen

116 İbn Abdülhakem, *Fütûh Mısır ve Ahbâruhâ*, s. 125-137; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 116-122.

117 Mısır'da, Mâlikiliğin tanınmasına ilk vesile olan kişinin kim olduğu hususunda kaynaklarda ittifakla aynı bilgiler yer almakta; buna göre Mâlikî mezhebini Mısır'a taşımada öncü olan kişiler olarak Osman b. el-Hakem el-Cüzâmî (v. 163/779) ve Abdurrahîm b. Hâlid b. Yezîd (v. 163/779) zikredilmektedir. Bu iki isim, İmâm Mâlik'in fikhî müktesebatından istifade etmek amacıyla uzun bir süre Medine'de kalarak sonrasında onun fıkıh sisteminin Mısır'da yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Bu iki isimle birlikte muâsırları olan Sa'd b. Abdillâh el-Meâfirî (v. 173/789) ve Tuleyb b. Kâmil el-Luhamî (v. 173/789) her ne kadar İmâm Mâlik'ten (v. 179/795) önce vefât etmiş olsalar da, Mısır'da Mâlikî mezhebi medresesinin nüvelerini atmışlar ve Mısır'ı Mâlikiliğin en önemli merkezi haline getirmişlerdir. Bundan sonraki süreçte Mısır'da Mâlikiliğin gelişimi, İmâm Mâlik'in bu ilk talebelerinin elinde yetişen Mısırlı fukahâ tarafından sağlanmıştır. Bu bağlamda; onların elinde yetişen pek çok Mısırlı fukahâ arasından özellikle Abdurrahmân b. el-Kâsım (v. 191/806) ve Abdullah b. Vehb (v. 197/812), hocalarının ilmi riyâsetini üstlenmişlerdir. Hocalarının izinden giden talebeleri Medine'ye giderek takriben yirmi yıl boyunca İmâm Mâlik'ten fıkıh ilmini öğrenmiş ve döndüklerinde Mısır'daki Mâlikî fıkıh medresesinin tekevvününde öncü rol üstlenmişlerdir. (Kâdi İyâz, *Tertibü'l-medârik*, I, 175; İbn Ferhûn, *Dibâcü'l-müzheb*, II, 83; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 446; Halîfî, *el-İhtilâfû'l-fikhî fi mezhebi'l-Mâlikî*, s. 106; Derdûr, *Tarihü'l-fikhî'l-İslâmî*, I, 448-449).

118 Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 327; Poole, *Târihu Mısır fi'l-usûri'l-vüstâ*, s. 95-96; Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, s. 84-85.

119 Kindî, *el-Vülât ve'l-kudât*, s. 584; Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, s. 200.

120 Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ*, III, 319.

121 Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn* II, 118; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, I, 198; Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ*, III, 319.

onlarca medresenin tesiriyle büyük bir gelişme kaydetmiştir.¹²² Her ne kadar 7./13. yüzyılın son yarısı itibariyle ülkedeki diğer fıkıh mezhepleri, resmî mezhep olma noktasında Şâfîilikle aynı statüye sahip olmuşsa da,¹²³ nüfûz ve yaygınlık açısından Şâfîî mezhebi ülkenin birincil mezhebi olma vasfını kaybetmemiştir. Hanefî mezhebinin ülkenin resmî mezhebi addedildiği Osmanlı hâkimiyeti süresince de Şâfîîliğin Mısır'daki popülaritesi düşmemiştir.¹²⁴ Günümüzde Mâlikî mezhebi Mısır'ın Saîd bölgesinde, Şâfîîlik ise; ülkenin kuzey kısmındaki delta bölgesinde yer alan köy ve kırsal kesimlerde yaygınlığını sürdürmektedir.¹²⁵

164/781 yılında Abbâsî hilâfet merkezi tarafından ülkenin fıkıh tarihinde ilk olarak Hanefîlerden İsmâîl b. el-Yesa' el-Kindî'nin¹²⁶ kadı tayin edilmesiyle Nil havzasına intikal eden Hanefî mezhebi, Mâlikî mezhebenden sonra ülkede tanınan ikinci mezhep olma hususiyetini kazanmıştır.¹²⁷ Mısır'a devlet otoritesiyle intikâl eden ilk mezhep olan Hanefîlik, uzun bir süreç Mâlikîlik ve Şâfîîliğin gölgesinde kalmış, Eyyûbiler döneminde Hanefîlere yönelik tesis edilen medreselerdeki faaliyetlerin etkisiyle ülkede ancak 7./13. yy. ın sonuna doğru yaygınlaşmaya başlamıştır.¹²⁸ Aynı dönem itibariyle ülkedeki diğer mezheplerle birlikte hukuk müessesinde de esas alınan Hanefîlik,¹²⁹ tek başına resmî mezhep addedildiği¹³⁰ Osmanlı hâkimiyetindeki yaklaşık dört asırlık süreçte (1517-1914) kayda değer bir gelişme göstermiş olsa da yaygınlık açısından günümüze gelinceye dek hâkim mezhep konumuna ulaşamamıştır. Günümüzde ülkenin delta bölgesindeki büyük

122 Eyyûbi Dönemi Mısır'ında Şâfîilere yönelik inşa edilen medreseler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, s. 269-278.

123 İbn İyâs, *Bedâi'ü'z-zühûr*, I, 85; Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa'*, IV, 35-36; İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-zâhire*, VII, 122; a.m.l.f., *el-Menhelü's-sâfi*, III, 466; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, IV, 122.

124 Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, s. 437-438, 562.

125 Ebû Zehre, *Şâfîî*, s. 396; Teymur Paşa, *Nazra Târihiyye*, s. 73-74; İbrâhîm Bey, *İlmü usûli'l-fıkıh*, s. 41; Arabî, *Coğrafiyyetü'l-mezâhibi'l-fıkhiyye*, s. 14.

126 Bazı kaynaklarda ismi İsmâîl b. el-Yesa' b. er-Rebî' el-Kindî olarak zikredilirken (Kindî, *el-Vülât ve'l-kudât*, s. 371; İbn Hacer, *Ref'ü'l-isr'an kudâti Mısır*, s. 88); bazılarında ise Ebû Abdurrahmân İsmâîl b. en-Nesefî el-Kindî (Kureşi, *Cevâhirü'l-mudîyye*, I, 438;) olarak geçmektedir. Süyûtî'de İsmâîl b. Sebî' olarak geçmekte ise de, muhakkik bunun Semî' olduğunu ifade etmektedir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 463) Biz de kaynakların çoğunda geçtiği için İsmâîl b. el-Yesa' ismini esas aldık.

127 Kureşi, *Cevâhirü'l-mudîyye*, I, 438-439; Kindî, *el-Vülât ve'l-kudât*, s. 371-373.

128 Makrizî, *Hutat*, II, 343; Teymur Paşa, *Nazra Târihiyye*, s. 57.

129 Mısır'da Memlûki hakimiyetinin ilk on beş yılı itibariyle hukuk müessesinde dört fıkıh mezhebi de resmî mezhep olarak kabul edilmiştir. Bk. İbn İyâs, *Bedâi'ü'z-zühûr*, I, 85; Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa'*, IV, 35-36; İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-zâhire*, VII, 122; Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, s. 411.

130 Hanefî mezhebinin Osmanlı dönemi Mısır'ı hukuk teşkilatındaki durumunun, Fransız işgalinin öncesi ve sonrasına göre farklılık teşkil etmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, s. 411.467-474, 501-502, 510-518.

şehirlerde yaygın durumdadır.¹³¹ Mısır'da diğer mezheplere göre oldukça geç bir dönemde¹³² tanınmaya başlayan Hanbelî mezhebi ise günümüze dek ülkede en az yayılma imkanına erişen mezhep olmuştur.¹³³

Bu ülkeler arasında en önce İslâmlaşan ülke olan Mısır'ın, güneyinde bulunan havza ülkelerine gerek İslâm'ın ve gerekse fıkıh mezheplerinin intikalinin sağlanması noktasında en önemli rolü üstlenmesi, fıkıh tarihi bakımından bu ülkelerin Mısır çizgisinde bir fikhî seyre sahip olmalarını sağlamıştır. Bu doğrultuda Nil Havzası çerçevesinde fikhî eğilimlerine bakıldığında, havzadaki ülkelerin çoğunda Mısır esintisiyle Şâfiî mezhebinin hâkim olduğu görülmektedir. Bundan sadece Mâlikî mezhebinin hâkim olduğu Sudan istisna olup, İslâm'ın hususen Mısır tesiriyle yayıldığı Sudan'da Mâlikiliğin yaygınlaşmasında, Mâlikiliğin halen en yaygın mezhep olduğu Saîd bölgesine sınırı olmasının rolü büyük olmuş, Mâlikiliğin ülkeye hâkim olan bazı devletler tarafından da destek bulmasıyla nüfûz alanı genişlemiştir. Diğer yandan; doğrudan Osmanlı'nın idaresinde kalmamakla birlikte, Mısır'daki Mehmet Ali Paşa kanalıyla belli bir dönem Osmanlı'nın siyâsî nüfûzu altında bulunmasından ötürü resmî makamlarında Hanefiliğin esas alındığı ülkeye Hanefî mezhebi intikâl etmiş, ancak yayılma imkânına erişememiştir.¹³⁴ Ayrıca ülkenin doğu kesimlerinde, Mekke ve Yemen'e komşu olması sebebiyle Şâfîlik de yayılmıştır.¹³⁵

131 Arabî, *Coğrafiyyetü'l-mezâhibi'l-fikhiyye*, 14.

132 Hanbelî mezhebi Mısır'da Süyûtî'nin ifadesiyle 6./12. sonlarında (Süyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, I, 480), Makrizî'nin ifadesine göre de Eyyübîler döneminin sonlarında yani 7./13. asrın yarısına doğru (Makrizî, *Hitat*, II, 343) tanınmaya başlamıştır. Kanaatimizce; İbnü'l-Hanbelî olarak meşhûr olan İzzeddin Abdülhâdi b. Abdülvehhâb'ın, Mısır'ın fethi sırasında Eyyübî ordusu komutanı Esedüddin Şirküh ile birlikte Dimâşk'tan Mısır'a gelerek (567/1171) burada bir Hanbelî medresesi inşa etmesi (İbn Müflih, *Maksadu'l-erşed*, III, 55; Ebû'l-Yüm'n el-Uleymî, *Menhecü'l-Ahmed fi terâcimi ashâbi'l-İmâm Ahmed*, III, 305; İbn Receb, *Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, II, 377-378) ve Eyyübî döneminde Hanbeliliğin tanınmasında en etkili iki isimden biri olan Zeynüddin b. Necâ'nın (Mısır'a geliş tarihi tam olarak bilinmese de) 599/1202 yılında Mısır'da vefât etmesi (İbn Receb, *Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, II, 538) göz önünde bulundurulduğunda, Hanbelî mezhebinin 6./12. asrın sonlarına doğru Mısır'da ilk nüvelerinin atıldığı, bundan sonraki bir asırlık süreçte mezhebin yaygınlaşma istikâmetindeki gelişimiyle 7./13. yüzyıl sonlarında da tanınmaya başladığı söylenebilir. Böylece; Süyûtî'nin görüşünün Hanbelî mezhebinin ülkeye intikâl sürecini ifade ettiği, Makrizî'nin görüşünün ise mezhebin ülkede belli bir yaygınlık oranına ulaşmış olması şeklinde değerlendirilerek birbirine muvâfık değerlendirilmesi mümkün olabilir.

133 Hanbelî mezhebinin Mısır'a intikali ve târihî gelişim süreciyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Bozbaş, *Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.

134 Lobban, *Islamic Law and Society*, s. 5, 23; Özel, "Afrika (Din/Doğu Afrika'da İslâmiyet)", I, 438; Ferâc, *Devru'd-devleti'l-Osmâniyye fi neşri'l-mezhebi'l-Hanefî fi İfrikiyâ*, s. 106.

135 <http://www.feqhweb.com/vb/t3368.html> (erişim tarihi: 26.11.2018).

İslâmlaşmanın daha Hz. Peygamber döneminde buraya hicret etmeleri için gönderilen Müslüman kabilelerle birlikte başladığı Etiyopya'da (eski tabiriyle Habeşistan)¹³⁶ ise diğer havza ülkelerinde olduğu gibi Şâfilik yaygınlaşmıştır. Bunda; Hicaz'dan gelen Araplarla birlikte, daha ziyâde Mısır'dan gelen tüccâr gruplarının ve Mısır'da fikhî eğitim gören Etiyopyalı talebelerin rolü büyüktür.¹³⁷ Bu fikhî seyir, Nil Havzası'nın içinde değerlendirilen Eritre, Kenya, Ruanda, Burundi, Tanzania, Uganda ve Kongo Cumhuriyeti gibi ülkelerde için de pek farklılık göstermeyerek, bu ülkelerdeki Afrika menşeli ve çoğunluğu teşkil eden halkın Şâfiî, Asya menşeli olanların ise Hanefî oldukları görülmektedir.¹³⁸

Mısır'ın güneyinde yer alan Nil Havzası ülkelerinde genel olarak Şâfilik'in yayılması ve söz gelimi neden Mâlikîlik'in yayılmadığına ilişkin bir istifham, kanaatimizce fıkıh mezheplerinin dağılımıyla coğrafya arasındaki irtibatın ne denli önemli olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır. Zira bu havzada neden Şâfilik'in yaygınlaştığına yönelik bir soru, bu ülkelerin Mısır'dan sonra İslâmlaşması ve İslâmlaşma dönemlerinde Şâfiî mezhebinin Mısır'da hâkim mezhep oluşunu en önemli faktör olarak karşımıza çıkarmaktadır. Kanaatimizce, Nil Havzası ülkelerinin İslâmlaşma dönemlerinde bu ülkedeki ilim talebeleri fikhî tadrîsât için, Mâlikîlik'in hâkim mezhep olduğu Mağrib'e gitmek yerine, kendilerine coğrâfî açıdan en yakın ilim merkezi olan Mısır'ı tercih etmişlerdir. Mısır'ın İslâm dünyasında meşhur bir ilmî merkez olması ve Ezher gibi popüler ilim merkezlerini ihtivâ etmesinin de destekleyici bir unsur olduğunu düşündüğümüz bu tercih neticesinde, havza ülkelerinin ilim yolcuları Mısır'da edindikleri Şâfiî fikhî müktesebâtını ülkelerine döndüklerinde yaymışlardır. Bundan yola çıkarak Şâfiî mezhebinin, fikhî mezhep eğilimi açısından oldukça bâkir bir bölgeyi teşkil eden Nil Havzası'nda oldukça rahat ve kolay bir yayılma alanına sahip olduğu söylenebilir.

136 Ahmed, "el-Hicrâ ve eseruhâ fi'n-tişâri'l-İslâm bi'frikıyâ (el-Habeşe nemûzecen)", s. 141-168.

137 Etiyopya'da İslâm'ın yayılışı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mahmûd, *el-İslâm ve's-sekâfetü'l-Arabiyye*, s. 409-432.

138 Özel, "Afrika (Din/Doğu Afrika'da İslâmiyet)", I, 438.

Nil Fıkıh Havzası¹³⁹

5. Bilâdüşşâm Fıkıh Havzası

Bu fıkıh havzasının içerisinde Suriye, Filistin, Ürdün ve Lübnan olmak üzere dört İslâm ülkesi yer almaktadır.¹⁴⁰ Havzanın fikhî açıdan en belirgin özelliği; kapsamına giren ülkelerde genel olarak Şâfiî mezhebinin hâkim olmasıdır. Şâfiîlik bu bölgede genel olarak Eyyübî ve Memlûklü devletlerinin desteğiyle büyük bir yayılma sahasına ulaşmıştır. Bununla birlikte; Osmanlı dönemiyle birlikte hukuk müessesinde Hanefîliğin de esas alındığı bölgenin Irak ve Suriye kısmında Hanefîlik yaygınlaşırken, bölgenin diğer ülkelerinde halk pratiğinde Hanefîliğin yer edinemediği görülmektedir.

Havzadaki ülkeler münferid olarak değerlendirildiğinde; Suriye’de mezheplerin teşekkül devrinde üç hâkim mezhep bulunduğu görülmektedir. Bunlardan ülkede ilk yayılma imkanı bulan Evzâî mezhebi; bizzat burada yetişen fakih İmam

139 Dünya siyâsî haritasından (http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png-erişim tarihi:02.10.2018-) iktibasla müellifin tasarımı.

140 İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s.143; https://ar.wikipedia.org/wiki/بلاد_الشام,(erişim tarihi:28.11.2018).

Evvâî'nin¹⁴¹ eliyle yaygınlaşmış iken, Şâfiî mezhebi bir dönem Mısır'da kadılık yapmak için ikâmet etmiş olan Şâfiî fakih Ebû Zür'a ed-Dımeşkî'nin (v. 302/915)¹⁴² Mısır'daki görevinden azledilmesinden (292/905) sonra Şam'a gelerek ülkeye yerleşmesiyle intikâl etmiştir. Her ne kadar daha önceden Şâfîlik ülkede belli bir nispette tanınmış olsa da,¹⁴³ Ebû Zür'a ed-Dımeşkî, o zamana kadar Evvâî mezhebi kadılarının hâkim olduğu Şam'a Şâfiî fikhını ilk kez en etkili şekilde taşıyan isim olarak bölgede mezhebin yayılmasında büyük bir rol oynamış, kendisinden sonra da hukuk müessesesi Şâfiî mezhebine göre devam etmiştir.¹⁴⁴ Makdisî'nin Şam'dan bahsederken, Evvâî mezhebi müntesiplerinin Dımeşk'ta meclislerinin bulunduğunu ve buradaki fikhî tatbikatta bir zamanlar ehl-i hadisin hakîm olduğunu, fakat artık bölgedeki fukahânın Şâfiî olduklarını zikretmesinden yol çıkararak, 4./10. yy.ın yarısı itibariyle Şâfîliğin bölgedeki hakim mezhep olduğu ve hukuk müessesinde etkinliklerini kaybetmelerine rağmen Evvâîlerin bir süre daha fikhî tedris faaliyetlerini devam ettirdikleri söylenebilir.¹⁴⁵ Evvâîliğin bölgedeki gücünü kaybetmesinde, Şâfîliğin bölgede yaygınlaşmasının yanı sıra, İmam Evvâî'nin görüşlerini yayma noktasında yeterince gayret göstermemesi, görüşlerinin talebeleri tarafından tedvîn edilmemesi, görüşleriyle ilgili az sayıdaki eserinin

141 Asıl adı Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr b. Yuhmid el-Evvâî'dir. 88/707 yılında Lübnan'ın Ba'lebek şehrinde doğmuş, ailesi Dımeşk yakınlarındaki Evvâ' da ikamet etmesi sebebiyle buraya nispetle Evvâî nispetiyle anılmıştır. Küçük yaşta babasını kaybeden Evvâî, annesinin himayesinde büyümüş ve ilk ilmî tedrisatına Ba'lebek'te başlamıştır. Şam, Hicaz ve Irak'ın muhtelif şehirlerine yaptığı ilmî rihleleri esnasında Mekhûl ed-Dımeşkî, Atâ b. Ebû Rebâh, Katâde b. Diâme, Muhammed el-Bâkür ve Abdullâh b. Lehia gibi ulemâdan dersler almış, ayrıca hocalarından Süfyan es-Sevrî, Zührî, Yahyâ b. Ebû Kesîr'in de aralarında bulunduğu Mâlik b. Enes, Şu'be b. Haccâc, Süfyan es-Sevrî, Abdullâh b. el-Mübârek gibi pek çok isim kendisinden rivâyette bulunmuştur. Şam bölgesinin fukahâsı, kurrâsı, zahidlerinden olan Evvâî'nin mutlak müctehid olarak görüşleri Bilâdüşşâm, Mağrib ve Hicaz ülkelerinde yayılarak kendisine nispet edilen Evvâîyye mezhebinin kurucusu olarak kabul edilmişse de, görüşlerinin talebeleri tarafından tedvîn edilmemesi gibi bazı sebeplerle mezhebi, diğer dört mezhep gibi istikrar bulmayarak zamanla taraftar bulamamıştır. Bununla birlikte Evvâî'nin görüşleri hadis, tefsir ve fikh kitaplarında dağılmış vaziyette mevcuttur. Evvâî, 157/774 yılında Beyrut'taki sınır bekçiliği görevi esnasında vefat etmiş ve Beyrut'a defnedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk.. Semâni, *Ensâb*, I, 382; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-âyan*, III, 127; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, XXXV, 147-229; Şeyh, *İmâmü'l-Evvâî*, s. 46-60, 177-193, 245-250, 256-266; Ehl, *İmâmü'l-Evvâî*, s. 17-81, 103-130, 155-161; Boynukalın, "Evvâî ve Fikhî Mezhebi", s. 1-33.

142 Tam adı Ebû Zür'a Muhammed b. Osmân b. İbrâhîm ed-Dımeşkî'dir. Mısır'a gelen Şâfiî fukahâ gruplarıyla ülkeye giren Ebû Zür'a, Şâfiî fikhını yaymak amacıyla Müzenî'nin *Muhtasar*'ını ezberleyeni yüz dinarla ödüllendiriyordu. Ahmed b. Tolun'un oğlu Humâraveyh'in kendisine tevdi ettiği (284/898) ve sekiz yıl süren kadılık görevinden azledilmesinden (292/905) sonra Şam'da görevine devam etmiştir. Sonradan tekrar Mısır kadılığına getirilerek Filistin, Ürdün, Humus gibi başka ülke ve şehirlerin kadılığı da kendisine tevdi edilmiştir. (Süyûti, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 399; İbn 'Imâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zehab* IV, 13; İbn Hacer el-Askalânî, *Ref'u'l-isr an Kudâti Mısır*, s. 387-388; Kindî, *el-Vülât ve'l-kudât*, s. 480

143 Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, s. 449.

144 Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*, I, 326; Süyûti, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 399; Teymur Paşa, *Nazra Târîhiyye*, s. 74; Ehl, *İmâmü'l-Evvâî*, s. 70-71; Hindî, Ali, *Mezheb*, s. 284.

145 Makdisî, s. 179-180; ayrıca bk. Ebû Zehre, *eş-Şâfiî*, s. 397.

kaybolmuş olması¹⁴⁶ ve bölgenin hac yolları gibi uğrak yeri olmaması¹⁴⁷ gibi diğer unsurlar da etkili olmuştur.

Özellikle Filistin'den gelen Hanbelîlerin¹⁴⁸ ülkeye yerleşmesiyle 6./12. yy.ın sonlarında Hanbelî mezhebinin de belirgin şekilde yaygınlaştığı Suriye, havzanın diğer ülkeleriyle birlikte Hanbelîliği Bağdat'tan tevârüs eden ikinci kale olmuştur.¹⁴⁹

Abbâsîler döneminin kâdilkudâtı Ebû Yûsuf dönemi itibariyle ülkeye yapılan kadı tayinleriyle yaygınlaşmaya başlayan Hanefîlik ise,¹⁵⁰ 5./11. yy.ın son çeyreği itibariyle ülkeye hâkim olan Suriye Selçukluları döneminde kadı tayinlerinin yanı sıra, bazı büyük camiilerde Hanefî imamlara görev verilmesi ve ülkede Hanefî medreselerinin inşası ile bir hayli yükselişe geçmiş, 7./13. yy.ın ortalarına doğru, bu bölgede etkili olan Şâfiî ve Hanbelîlik kadar güçlenmiştir.¹⁵¹ Suriye'nin Eyyûbî hâkimiyetinde bulunduğu 6./12. yy.ın son yarısıyla 7./13. yy.ın ilk yarısına tekabül eden dönemde Şâfiî mezhebinin resmî mezhep oluşu, Şâfiîliğin ülkede gelişimine katkı sağlamakla birlikte;¹⁵² bu durumun Hanefî mezhebinin gelişimde belirgin düşüşe sebep olmamasında, Eyyûbîler dönemi boyunca bölgede Şâfiî fıkının yanı sıra Hanefî fıkıh tedrisatı için de çok sayıda medrese inşa edilmesinin etkili olduğu muhtemeldir.¹⁵³ Memlûklü döneminde diğer sünî mezheplerle birlikte resmî mezhep olma yönünden Şâfiîlikle aynı seviyede olan Hanefî mezhebi,¹⁵⁴ Osmanlı hâkimiyetinde bulunduğu sürece Suriye'nin resmî makamlarında esas alınan tek mezhep olmuş,¹⁵⁵ bu dönemde hukukî hayatın yanı sıra toplumun bireysel yaşantısında da hâkim mezhep konumuna gelmiştir. 1930 vefat tarihli müerrih Ahmed Teymur Paşa'nın, ülkenin yarısının Hanefî, çeyreğinin ise Şâfiî olduğunu ifade etmesi de ülkenin son yüzyıldaki mezhebi dağılımı hakkında ışık tutmak-

146 Şeyh, *İmâmü'l-Evzât*, s. 263; Boynukalın, *Evzât ve Fıkıhî Mezhebi*, s. 10-11.

147 Makdisî, *Ahsenü'l-tekâsim*, s. 144.

148 Bu hususta özellikle Ebû'l-Ferec Abdülvâhid eş-Şîrâzî el-Makdisî (v. 486/1094) ve ailesi, Kudâme ailesi ve Ferhûn ailesinin büyük katkıları olmuştur. Türkî, *Mezhebü'l-Hanbelî*, I, 258-272; Arabî, *Coğrafiyyetü'l-mezâhibi'l-fıkhiyye*, s. 47-50.

149 Türkî, *Mezhebü'l-Hanbelî*, I, 258.

150 Teymur Paşa, *Nazra Târîhiyye*, s. 51.

151 Mûsa Paşa, *Edeb fî bilâdi's-Şâm*, s. 78; Tomar, "Suriye (Kültür ve Medeniyet)", *DİA*, XXXVII, 556; Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 6.

152 Arabî, *Coğrafiyyetü'l-mezâhibi'l-fıkhiyye*, s. 38; Mûsa Paşa, *-Edeb fî bilâdi's-Şâm*, s. 79-80.

153 Eyyûbîler dönemi boyunca Dımaşk'ta inşa edilen Şâfiî ve Hanefî medreseleri için bk. Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi medâris*, s. 54-137.

154 Memlûklü sultanlarından Zahir Baybars döneminde öncelikle devletin hâkimiyetinde bulunan Mısır'da dört mezhebin de ülkenin resmî mezhebi olması uygulaması (ta'addudu kudât) kabul ve tatbik edilmiş (663/1265), aynı uygulama bir yıl sonra (664/1265) Memlûklü hâkimiyetindeki Suriye'ye intikal etmiştir. (Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 727; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, IV, 122; İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-zâhire*, VII, 122).

155 İkinci, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 262.

tadır.¹⁵⁶ Biz de; Türkiye’de ikamet eden Suriyeliler ile yaptığımız istişareler neticesinde, savaş öncesi Suriye’de ikamet eden Suriyelilerin çoğunluğunun Hanefî olduklarını ve daha ziyade şehir merkezlerinde buldukları, Şâfiîlerin ise daha ziyade köy ve kırsal kesimlerde mevcut oldukları kanaatine vardık.

Şâfiîlik, Suriye’de Evzâî mezhebinin yerine kâim olmasının ardından intikâl ettiği Filistin’e de zamanla hâkim olarak hukuk sisteminde esas alınan mezhep olur. Bunda Eyyûbî ve Memlûklü dönemlerinde Kudüs’te Mescid-i Aksâ civarında Şâfiîlere yönelik medreselerin inşa edilmesi¹⁵⁷ ve gerek bu medreselerde görev yapması, gerekse kadılık görevini üstlenmek için muhtelif bölgelerden Şâfiî fukahânın getirilmesi¹⁵⁸ ve İmâm Gazzâlî gibi Mescid-i Aksâ’yı ziyaret için diğer bölgelerden gelen Şâfiî fukahânın faaliyetleri etkili olmuştur.¹⁵⁹ Zamanla ülkede büyük bir yayılma seyrine sahip olan Şâfiî mezhebinin durumu, 5./11 yy. ortalarında ülkeye Hanbelîliğin intikal etmesi¹⁶⁰ veya hukuk sisteminde Hanefîliğin esas alındığı Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetinde kaldığı dönemlerde de belirgin bir değişikliğe uğramamıştır. Günümüzde, Gazze başta olmak üzere, Filistin’in çoğunluğunu Şâfiîler oluşturmakta iken, yaygınlık açısından Şâfiî mezhebini sırasıyla Hanbelî, Hanefî ve Mâlikî mezhepleri izlemektedir.¹⁶¹

Fıkıh tarihi bakımından benzer tecrübelerle sahip olan, Şâfiîliğin yaygınlaştığı Bilâdüşşâm havzasının diğer iki ülkesi olan Ürdün ve Lübnan’da da Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetinde buldukları dört asırlık süresince yargı sisteminde Hanefîlik esas alınmış olmakla birlikte,¹⁶² günümüzde bu ülkelerde Şâfiî mezhebinin yoğunluğu devam etmektedir.¹⁶³ Diğer yandan söz gelimi Ürdün’ün günümüzdeki Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu’nda¹⁶⁴ ve bazı fetva mercilerinde büyük ölçüde halen Hanefîliğin esas alındığı özellikle belirtilmelidir.¹⁶⁵

156 Teymur Paşa, *Nazra Târîhiyye*, s. 87.

157 Mescid-i Aksâ civarında inşa edilen medreseler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebü'l-Yümn el-Uleymî, *Ünsü'l-celil*, II, 76-97.

158 Filistin’e fikhî tedrisat faaliyetleri ve gerekse kadılık görevi için gelen Şâfiî fukahâ hakkında bk. Ebü'l-Yümn el-Uleymî, *el-Ünsü'l-celil*, II, 177-201, 237-248.

159 Sabri, *Târihu'l-mezhebi-Şâfiî fi Filistin*, s. 5-6.

160 Türkî, *Mezhebü'l-Hanbeli*, I, 258.

161 Teymur Paşa, *Nazra Târîhiyye*, s. 87; <https://www.palestinapedia.net/المذهب-الشافعي/> (erişim tarihi: 03.12.2018).

162 Bostancı, “Ürdün Ahvâl-i Şahsiye (Hukuk-ı Âile) Kanunlarında Osmanlı Tesiri”, s. 122.

163 Aybakan, “Şâfiî mezhebi”, *DİA*, XXXVIII, 240.

164 Bostancı, “Ürdün’de Müslümanlara ve Gayri Müslimlere Yönelik Dinî Yargı Sistemi”, s. 124-130; 123-142.

165 <https://jordan.gov.jo/wps/portal/Home/GovernmentEntities/Agencies/Agency/General%20Ifita%20Department?nameEntity=General%20Ifita%20Department&entityType=otherEntity&lang=ar&isFromLangChange=yes> (erişim tarihi: 04.12.2018).

Bilâdüşşâm Fıkıh Havzası¹⁶⁶

6. Güneydoğu Asya Fıkıh Havzası

Bu fıkıh havzasında Malezya, Brunei ve Endonezya¹⁶⁷ olmak üzere üç İslâm ülkesi yer almakla birlikte, fikhî gelişimi göz önünde bulundurulduğunda Hint alt-kıtasında bulunan Maldiv Adaları ile Sri Lanka'nın da kanaatimizce bu fıkıh havzasına dahil edilmesi mümkündür. Ayrıca Müslüman nüfuslu oldukça azınlık olduğu Filipinler, Kamboçya, Laos, Myanmar, Singapur, Tayland, Vietnam ülkeleri de bu havza çerçevesinde değerlendirilebilir.

İslam dini bu havza ülkelerinde, ticaret maksadıyla bölgeye gelen ve bir kısmının havza ülkelerine yerleşerek yerel halk ile evlendiği Müslüman tüccarlar vesilesiyle tanındığı gibi, ilk tüccarların daha ziyâde Yemen'in yoğun Şâfiî nüfusuna sahip Hadramut bölgesinden gelmesi nedeniyle havzada tanınan ve yayılma imkânına erişen ilk fıkıh mezhebi Şâfilik olmuştur.¹⁶⁸ İslam davetçisi olan bu tüccarların ilk ne zaman geldiklerine yönelik net bir mâlûmata ulaşamamış olmakla birlikte, bazı kaynaklarda 2./8. asrın sonu ile 3./9. yüzyılın başlarında bölgeye gelmiş olabilecekleri ihtimali üzerinde durulmakta,¹⁶⁹ bazı kaynaklarda ise söz

166 Dünya siyâsi haritasından (http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png-erişim tarihi: 02.10.2018-) iktibasla müellifin tasarımını.

167 Cevde, "İklîmu Cenûbi şarkî Asyâ", VII, 25.

168 Hamûdî, Ganimât, *Devri'ü-ticâre ve't-tüccâr fi neşri'l-İslâm*, s. 83, 92-105; Teymur Paşa, *Nazra Târihiyye*, s. 88.

169 Mu'nis, *Atlas târihi'l-İslâmî*, s. 380.

gelimi havza ülkelerinden Malezya'da İslamlaşmanın en sahih delillere göre 8./14. yy. itibariyle başladığı ifade edilmektedir.¹⁷⁰ Kanaatimize göre; Şâfîiliğin Yemen'de 4./10. asır itibariyle tanınmaya başladığı göz önünde bulundurulduğunda,¹⁷¹ 2./8-3./9. yüzyılların Şâfîiliğin Güneydoğu Asya fıkıh havzasına intikali için mümkün olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte; 8./14. yüzyılda yaşamış Müslüman seyyah İbn Battûta'nın Endonezya'daki Cava Adaları'ndan bahsederken bölgede yaygın olan mezhebin Şâfîilik olduğunu zikretmesi de, ilgili asırda bölgenin fikhî çerçevede mezhebî yapısı hakkında bizlere ışık tuttuğu gibi, bu bölgedeki İslamlaşma sürecinin en azından 8./14. asırdan önceki bir zaman diliminde gerçekleştiğini göstermektedir.¹⁷² Diğer yandan; her ne kadar Thomas Arnold gibi bazı müsteşrikler Şâfîiliğin; Çin, Yemen ve İrandan gelen tüccarların sürekli kullandıkları güzergah olan Hindistan'ın güneybatısındaki kıyı şeridi Malabar'dan bu havza ülkelerine intikal ettiğine dair bazı görüşler zikretmişse de,¹⁷³ ilk görüşü iddia eden müellifler gibi kanaatimize göre, ticaret maksadıyla havza ülkelerine bizzat gelen ve bir kısmının bölgeye yerleştiği Yemenli Şâfîilerin bölgede İslam ile birlikte bizzat Şâfîiliği de yaymış oluşu daha muhtemel gözükmektedir.¹⁷⁴ Mezhebin bölgede tanınmasının akabinde havza ülkelerinden Şâfîiliğin yoğun olduğu, Mısır, Hicaz, Şam, Irak ve Yemen'e ilmî yolculuklar yapan kişiler, bu ülkelerdeki mezhepsel birikimden istifade ederek havzadaki Şâfîiliğin nüfuzunu arttırmışlardır.¹⁷⁵ Günümüzde de Şâfîi mezhebinin yoğunluk kazandığı bölge olma yönüyle tanınan bu havzadaki Malezya ve Endonezya, İslâm dünyasındaki en yoğun Müslüman nüfusun yanı sıra, aynı zamanda en yoğun Şâfîi nüfusa sahip ülkelerdir.¹⁷⁶ Havzada az da olsa yaygınlaşan Hanefî mezhebi ise Hintliler vesilesiyle bölgeye intikal etmiştir.¹⁷⁷

Güneydoğu Asya havzasının yaygın mezhebi Şâfîilik olmakla birlikte, ilk intikal eden mezhep olma yönünden bölgenin istisnâi nitelikli ülkesi olan Maldiv Adaları'nda ilk tanınan mezhep Mâlikîlik olmuştur. Geçmişinde Budist olan Maldiv kralının, 548/1153 tarihinde ülkeye tüccarlarla birlikte gelen İslâm da-

170 Malezya'nın İslamlaşma tarihi ve keyfiyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Göksoy, "Malezya'da İslamiyet", s. 193-252

171 Bâzib, *Cuhûdu fukahâi Hadramevt*, I, 192.

172 İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, s. 630.

173 Arnold, *Da've ile'l-İslâm*, s. 310-311.

174 Hamûdî, Ganîmât, *Devrü't-ticâre ve't-tüccâr fi neşri'l-İslâm*, s.110; Mu'nis, *Atlas târihi'l-İslâmî*, s. 380

175 Aybakan, "Şâfîi mezhebi", XXXVIII, 240.

176 Aybakan, "Şâfîi mezhebi", XXXVIII, 240.

177 Ahmed Teymur Paşa, *Nazra Târihiyye*, s. 88; Hamûdî, Ganîmât, *Devrü't-ticâre ve't-tüccâr fi neşri'l-İslâm*, s. 110; Mu'nis, *Atlas târihi'l-İslâmî*, s. 380; Arnold, *Da've ile'l-İslâm*, s. 311.

vetçisi ve Mâlikî mezhebine mensup Ebü'l-Berekât el-Berberî vesilesiyle¹⁷⁸ Müslüman olmasının ardından,¹⁷⁹ Mâlikîlik ülkede el-Berberî'nin faaliyetleriyle yayılmıştır.¹⁸⁰ Mâlikî fıkında temâyüz etmiş olan İbn Battuta'nın 8./14. yüzyılda Maldivlere yaptığı seyahati sırasında buraya yerleşerek belli bir dönem kadılık görevini üstlenmiş olması da,¹⁸¹ bölgenin iki asır sonraki paralel doğrultudaki fikhî temâyülü noktasında fikir vermektedir. Mâlikîliğin Maldivler'deki gelişimi ve yayılışı; Portekizlilerin ülkeye saldırılarda bulunduğu 965/1558 tarihinden itibaren dinî ilimlerin gerilemesine paralel gerileme yaşamış, ülkede neredeyse Mâlikî fikhını öğretecek âlim kalmamıştır. İşte bu sırada; Hadramut'a (Yemen) fıkıh tahsili için giden Maldivli âlim Muhammed Cemâleddin el-Mahallî'nin ülkeye dönerek kadılık görevini üstlenmesinin ardından, ülkede hukukî işlemlerde ve halk tatbikinde Mâlikî mezhebinin yerini Şâfiî mezhebi almıştır. Şâfiîlik, zamanla ülkede yayılarak günümüzde ülkede tek bilinen mezhep olma özelliğini kazanmıştır.¹⁸² Havzaya dahil edilebilecek diğer ülke olan Sri Lanka'da da hâkim mezhep Şâfiîlik'tir.¹⁸³

178 Maldiv kralı ve halkının müslüman olmasında etkili olduğu zikredilen kişi olarak kaynaklarda Ebü'l-Berekât el-Berberî'nin yanı sıra Şeyh Yûsuf Şemseddin et-Tebrizî'nin de isminin zikredilmesi işkale yol açmaktadır. Bu noktada karışıklığa sebep olan husus büyük ihtimalle, Maldivlere İslâm'ı getiren kişinin türbesinin girişinde asılı levhadaki Berberî nispesinin Tebrizî şeklinde hatalı okunmasıyla ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bu noktadaki işkale gidererek doğru olan İsm'in Ebü'l-Berekât Yûsuf el-Berberî olduğunu gösteren en önemli karine ise bölgenin sultanlarından Ahmed Şihâbüddin'in Malé'deki Başkent Camii'ni restore ettirdiği sırada camiye astırdığı levhada, bu bölgeye İslâm'ı getiren ilk kişi olarak el-Berberî'nin ismini yazdırmış olmasıdır. (Hicrisi, *Mazâhiru'l-hadârati'l-İslâmiyye fi'l-Mâldif münzü duhûli'l-İslâm hattâ kıyâmi'n-nizâmi'l-cumhûri*, s. 37-38).

179 Rivâyete göre İslamlaşmadan önce halkı Budist olan Maldiv halkına bir musallat olan cin her ay bir kez deniz tarafından bölgeye gelmekteydi. Maldivliler cinin tasallutundan kurtulmak için, içlerinden kura ile belirledikleri bir bekar cariyeyi tezyin ederek cinin geldiği gece denize nazır putlarla dolu tapınaka sokuyorlardı. Sabah olup tapınaka gittiklerinde kızı ölü halde buluyorlardı. Maldivler'e gittiğinde halkın bu sıkıntısından haberdar olan Ebü'l-Berekât el-Berberî kura ile belirlenen kişinin yerine tapınaka girmeyi istemiştir. Abdestli bir şekilde tapınaka girerek Kur'an tilâvetine başlayan Berberî, bir süre sonra cinin geldiğini farketmişse de, Kur'an tilâvetine devam etmiş, cin de denize dalmıştır. Sabah olduğunda adetleri olduğu üzere içeride bulunan ölü kızı yakmak üzere tapınağa gelen halk, Berberî'nin ölmediğini, Kur'an tilâvetiyle meşgul olduğunu gördüklerinde çok şaşırılmışlar ve durumu hemen krala iletmişlerdir. Kral, durum hakkında bilgi almak için görüştüğünde Berberî kendisini İslam'a davet etmiş, kral bir sonraki ay yine bu şekilde cinden kurtulduğu takdirde Müslüman olacağını söylemiştir. Bir ay dolmadan kralın İslâm'ı kabul etmesinin ardından Maldiv halkının bir kısmı Müslüman olmuştur. Bir sonraki ay kendilerine tasallut olan cinin bölgeye uğramamasından büyük ölçüde etkilenen halkın geri kalanı da Müslüman olarak Maldivler İslâm yurdu haline gelmiştir. (İbn Battuta, *Rihlet İbn Battûta*, s. 589-590).

180 İbn Battuta, *Rihlet İbn Battûta*, s. 589-590; Reynolds, "Maldives", El², VI, 245.

181 İbn Battuta, *Rihlet İbn Battûta*, s. 599.

182 Reynolds, "Maldives", VI, 246; Avcı, "Maldivler", *DİA*, XXVII, 484-485.

183 Cegim, *Medhal ilâ mezhebiş-Şâfiî ricâlühü ve usûlühü ve kütübühü ve istilâhâtühü*, s. 71; Mağlûs, *Fırak ve'l-mezâhib*, s. 195.

Güneydoğu Asya Fıkıh Havzası¹⁸⁴

7. Bilâdüлмаğrib Fıkıh Havzası

“Mağrib” kelimesi Mısır’dan Atlas Okyanus’una kadar uzanan Kuzey Afrika veya Güney Sahra bölgesi için kullanılmaktadır. Bu fıkıh havzasında Fas, Tunus, Cezayir, Libya ve Moritanya olmak üzere beş İslâm ülkesi yer almakta olup, Mısır’ın batısında yer almasından ötürü Endülüs (İslâm hâkimiyetindeki İspanya) de Mağrib coğrafyasına dahil edilmektedir. Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafyacıları bölgeyi Mağrib-i Aksâ (Uzak Mağrib), Mağrib-i Evsat (Orta mağrib), Mağrib-i Ednâ (Yakın Mağrib) şeklinde çeşitli kısımlara ayırdığı gibi,¹⁸⁵ kaynaklarda havzanın doğu kısmı, yani bugünkü Tunus ve civarı için İfrikiye kelimesi de kullanılmaktadır.¹⁸⁶

75 milyon civarında nüfus potansiyeline sahip bölgenin %98’i Müslümandır.¹⁸⁷ Fıkıh havzaları içerisinde mezhep çeşitliliği bakımından kanaatimizce en homojen yapıya sahip olan bu bölgenin en belirgin hususiyeti, Mâlikî mezhebinin yayılmış olmasıdır. Mâlikîliğin bu fıkıh havzasında yayılmasında etkili olan en belirgin sebep olarak bölgenin içinde bulunduğu siyâsî ve dinî şartlar ile coğrafya unsuru karşımıza çıkmaktadır. Mevzuya ilişkin bazı müelliflerin zikrettiği üzere; Ömer b. Abdilaziz’in gönderdiği ilim heyetinin elinde yetişen Kuzey Afrika ulemasının önemli bir kısmının, bölgede yaygınlaşan itikâdî ve siyâsî hareketlere karşı bir duruş olarak ehl-i hadis tavrını benimsemiş olmalarının bir neticesi olarak, bir nevi bidatçilere karşı yürüttükleri mücadelede kendilerine destek verdiği için Medine fikhini tercih etmiş olmaları¹⁸⁸ gayet makul gözükmektedir. Bunun yanı sıra Mağrib ulemasının ilmî

184 Dünya siyâsî haritasından (http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png-erişim tarihi: 02.10.2018-) iktibasla müellifin tasarımını.

185 Harekât, “Mağrib”, *DİA*, XXVII, 314.

186 Özkuyumcu, “İfrikiye”, *DİA*, XXI, 515.

187 Harekât, “Mağrib”, XXVII, 314.

188 Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 67.

rıhlerinin özellikle Medine ve Mısır'a yönelik gerçekleşmesinde, coğrafi yakınlık unsurunun da etkili olduğu düşünülebilir. Bölgenin fethi akabinde Mağribli ilim talebeleri, yol güzergâhında bulunmayan Irak fıkıh havzası yerine ilmin merkezi olan Medine'yi tercih ettikleri ve bu dönemde Medine'nin ilim otoritesi olması hasebiyle gerek İmâm Mâlik'ten, gerekse vefatının ardından onun Hicaz ve Mısır'daki talebelerinden istifade etmiş şekilde ülkelerine dönerek Mâlikîliği bölgede yaymış olmaları muhtemeldir.¹⁸⁹ Bu bağlamda; mezhebin bu bölgeye intikalinde öne çıkan Kayravanlı fukahadan Ali b. Ziyad et-Tûnusî (v. 183/799),¹⁹⁰ Abdullah b. Ferrûh (v. 176/792),¹⁹¹ Kadî Abdullah b. Gânim (v. 190/806)¹⁹² ve Bühlûl b. Râşid (v. 183/799)¹⁹³ Medine fikhını bizzat İmâm Mâlik'ten almış iken, hem bizzat İmâm Mâlik'in yanında, hem de Mısır'daki ilk talebelerinin elinde Mâlikî fikhının tedrisatını yapmış meşhur fakih Esed b. Furat (v. 213/828)¹⁹⁴ ile Esed'in Mâlikî mezhebinin Mağrib'de yayılmasına yönelik faaliyetlerini devam ettiren talebesi Sahnûn ismiyle meşhûr Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî (v. 240/854),¹⁹⁵ te'lif ettikleri eserlerinin yanı sıra bölgede üstlendikleri kadılık vazifesi ve yetiştirdikleri talebeleriyle Mâlikî fikhının Mısır'dan Mağrib fıkıh havzasına intikâlinde öncü olmuşlardır.

İmâm Mâlik'in talebelerinden Medine fikhını ahzetmesinin yanı sıra Irak'ta Hanefî fikhına da muttâlî olan Esed b. Furat, bölgede talep edenlere Hanefî fikhî kitaplarını okutması ve kadılık görevini üstlendiği dönemde sadece Mâlikîlerin değil, Hanefîlerin de imamı olması dolayısıyla Hanefî mezhebi, Esed vesilesiyle Mağrib'de yayılma imkânına erişmiş olsa da,¹⁹⁶ Hanefîliğin bölgedeki yayılma süreci uzun sürmemiştir. Nitekim bu fıkıh havzasındaki siyâsî devletlerin Mâlikî mezhebini tercih etmeleri, bu mezhep mensuplarını desteklemeleri,¹⁹⁷ İfrikiye'de en geniş talebe halkasına sahip olan Sahnûn'un 234/849'da kadılık vazifesini üstlenmesi ile¹⁹⁸ iki mezhep arasındaki denge Mâlikîlik lehine değişmiştir. Bölgenin

189 İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 51.

190 Kâdi İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 80.

191 Kâdi İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 102.

192 Kâdi İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 66.

193 Kâdi İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 87.

194 Ebû Zehre, *Mâlik*, s. 488; a.m.l.f., *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, s. 405. Esed b. Furat'ın Mâlikîliğin bölgede yayılmasına nasıl hizmet ettiğiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Habergetiren, "Fatih bir fakih: Ebû Abdullah Esed b. Furat b. Sinan (142-213/759-828), Hayatı ve Fıkıh İlmindeki Yeri", s. 257-277.

195 Sahnûn'un Mâlikîliğin bölgede yayılmasına nasıl hizmet ettiğiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hizmetli, "Sahnûn Abdüsselâm b. Saîd b. Habib et-Tenûhî'nin Kazâ ve Hisbe Faaliyetleri", s. 191-202.

196 Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâzü'n-nüfûs*, s. 264, 266-268; Kâdi İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 302.

197 Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, s. 365; Habergetiren, "Fatih bir fakih: Ebû Abdullah Esed b. Furat b. Sinan (142-213/759-828), Hayatı ve Fıkıh İlmindeki Yeri", s. 273-274.

198 Muhammed Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye* I, 104; Ziriklî, *A'lâm*, IV, 5.

İfrîkiye kesiminde (Tunus ve Kayrevan) hâkim olan Mâlikîlik, hususen 5/11. asrın ikinci yarısında Fâtımîlerin hakimiyetinden çıkmasıyla Hanefîlerin bölgeden tecrit edilmesi ve Mu'izz b. Bâdis'in çabalarıyla¹⁹⁹ batıya doğru yayılıp bölgede homojen bir fikhî görünüm oluşmuş ve günümüze kadar süren süreçte Mâlikîlik Mağrib bölgesindeki hâkim mezhep olagelmıştır.²⁰⁰

Şâfiîliğin ise; havzaya hâkim ve yerleşik konumda olan Mâlikîlik karşısında bölgede yayılma fırsatı bulamadığı görülmektedir.²⁰¹ Bu hususta Makdisî (v. 390/1000), İmâm Şâfiî'nin, İmâm Mâlik'in talebesi iken ona muhâlefet ederek müstakil bir fikhî sistemine meyletmesi ve fikhî konularda hocasına tenkitler yöneltmiş olmasının Mağribli Mâlikî fukahâ nezdinde iticilik husûle getirdiğini, bu durumun neticede, havza genelinde Şâfiî mezhebine karşı tepkisel bir duruşu ortaya çıkardığı şeklinde bazı değerlendirmeler yapmış olmakla birlikte,²⁰² kanaatimizce Mağrib'de tarih boyunca hâkim olan siyâsî otoritelerin Şâfiîliğe meyletmeyerek Mâlikîliği tercih etmeleri, Şâfiîliğin bu bölgede yaygınlaşmamasına sebep teşkil eden en önemli unsur olarak gözükmektedir.²⁰³

Bölge içerisinde mütâlâ edilmesi mümkün Endülüs'te de Mâlikîliğin en yaygın mezhep olduğu görülmektedir. Endülüs'ün 92-95/711-714 tarih aralığında fethe edilmesinin akabinde Suriye'den gelen Emevî idarecilerle bölgeye ilk intikal fikhî mezhebi Evzâilik olmuştur. Endülüse başmüftü ve hatib olarak tayin edilen İmâm Evzâî'nin talebelerinden Sa'sale b. Sellâm el-Endülüsî'nin (v. 192/807-8) kırk yıllık görev süresince devam eden faaliyetleri, mezhebin bölgede yayılmasında oldukça etkili olmuştur.²⁰⁴ Ancak ne var ki; Evzâiliğin bölgedeki hâkimiyeti uzun sürmemiş; 2./8. asır itibarıyla Hicaz'dan gelen seyyahların Endülüse getirdikleri İmâm Mâlikî dair menkıbelerle bölge halkı ve Mâlikîlik arasında oluşan ünsiyet, bu asrın sonlarında bölgeye ilk Muvattâî getiren İmâm Mâlik'in talebelerinden Ziyâd b. Abdurrahmân eş-Şebtûn (v. 193/809)²⁰⁵ vasıtasıyla Mâlikî fikhî geleneğine intisap olarak neticelenmiştir.²⁰⁶ Mâlikîliği Endülüse taşıyan Ziyâd, mezhebin görüş ve fetvâlarını Endülüs'teki mezhep talebelerine aktarmanın yanı sıra, teşviki ile Endülüslü pek çok ilim erbâbı Mâlikî fikhını öğrenmek üzere Medine'ye gitmiş-

199 Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 103.

200 Hizmetli, "Sahnûn Abdusselâm b. Saïd b. Habib et-Tenûhî'nin Kazâ ve Hisbe Faaliyetleri", s. 193-194; Yiğit, "Tunus (Kültür ve Medeniyet)", *DİA*, XLI, 394.

201 Ebû Zehre, *eş-Şâfiî*, s. 400-401.

202 Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, s. 236-237.

203 Ebû Zehre, *eş-Şâfiî*, s. 401.

204 Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IV, 1130-1131.

205 Literatürde Mâlikî fikhını Endülüse ilk taşıyan isim olarak Mâlikî fukahâdan Gâzî b. Kays'ın (199/815) adı da zikredilmekle birlikte (İbnü'l-Kütîyye, *Târihu iftitâhi'l-Endelüs*, s. 56; İbn Ferhûn, *Dibâcü'l-müzheb*, I, 136), biz bu mevzuda en meşhur görüşü esas aldık.

206 Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 314; İbn Ferhûn, *Dibâcü'l-müzheb*, I, 370; Ebû Zehre, *Mâlik*, s. 489.

tir.²⁰⁷ Neticede, ilmî rihlelerde bulunan bu kesimin sonradan bölgede Mâlikîliğin yayılmasına hizmet etmiş olmaları, kuvvetle muhtemel bir durumdur.

Endülüse intikal eden Mâlikî mezhebi kısa sürede bölgede yoğun bir yayılma sürecine tabi olurken Şâfiî, Hanefî²⁰⁸ ve Zâhirî mezhepleri de belli bir ölçüde taınma imkânına erişmiş olsalar da,²⁰⁹ Endülüs tarihi boyunca Mâlikîlik, bölgedeki hâkimiyetini muhafaza eden yegâne mezhep olarak günümüze gelmiştir.

Bilâdüлмаğrib Fıkıh Havzası²¹⁰

8. Sahraaltı Afrika Fıkıh Havzası

Oluşturduğumuz havza taksimine göre bu fıkıh havzası, Sahra Çölü'nün güneyinde yer alan Afrika ülkelerini içerisine almaktadır. Her ne kadar bazı kaynaklarda Sahraaltı Afrika bölgesinin siyâsî olarak, aynı bölgedeki Sudan ve Afrika'nın Arap Devletleri'nin bulunduğu Kuzey Afrika dışındaki ülkelerin tamamını kapsadığı zikredilse de,²¹¹ biz bu havzaya, Nil Havzası dahilindeki ülkeleri ve Güney Afrika'da yer alan, İslâm dininin neredeyse yok denecek kadar az tanındığı ülkeleri dahil etmedik. Buna göre bu havzanın kapsamında; Çad, Nijer, Mali, Gine Bis-

207 Yıldız, "İbnü'l-Kâsım'ın Endülüs Mâlikî Fıkıh Ekolüne Etkisi", s. 160.

208 Makdisî, Hanefîliğin Endülüs'te yaygınlaşmama nedenine ilişkin, bölgedeki siyâsî otoritenin Mâlikî mezhebine meyleden tercihinin etkili olduğuyla ilgili bölge halkından bazı aktarımlarda bulunur. Bk. Makdisî, *Ahseñü't-tekâsim*, s. 237.

209 Kâdi İyâz, *Tertibü'l-medârik*, I, 26; Cidî, *Mebâhis fi'l-mezhebi'l-Mâlikî bi'l-Mağrib*, s. 23-25; Mesud, "Endülüs İslam Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış", s. 406.

210 Dünya siyâsî haritasından (http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png-erişim tarihi:02.10.2018-) iktibasla müellifin tasarımı.

211 http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?12d61ad6-534f-4961_a432f8b94b5c2cef (erişim tarihi:06.12.2018);http://www.normenerji.com.tr/menu_detay.asp?id=12629 (erişim tarihi:06.12.2018).

sau, Nijerya, Kamerun, Gambiya, Senegal gibi Müslümanların çoğunlukta olduğu ve Gana, Sierra Leone, Benin, Burkina Faso, Fildişi Sahili Cumhuriyeti, Güney Afrika Cumhuriyeti ve Gabon gibi Müslümanlar azınlıkta olsa da belli bir yoğunluğunun bulunduğu ülkelerin²¹² dahil edilmesi mümkündür.

Mâlikî mezhebinin hâkim olduğu bu fıkıh havzasında neden Mâlikîliğin yaygınlaştığına yönelik yapılacak izahların, havzanın İslâmlaşma tarihiyle sıkı sıkıya irtibatlı olduğu kanaatindeyiz. İslâm'ın, Senegal'den Habeşistan'a kadar uzanan Sahra Çölü'nün güneyinde yer alan ve Müslüman coğrafyacıların Bilâdüssudân²¹³ adını verdikleri bu bölgeye intikali, kendisine en yakın coğrafi havza olan Mağrib fıkıh havzası kaynaklıdır. Kuzey Afrika'dan ulaşan İslâm, öncelikle bölgenin batı ve orta kısımlarına (Batı Afrika) intikâl etmiş ve oradan da kanaatimizce bu İslâmlaşma çizgisi Afrika'nın güneyine doğru devam etmiştir.

İslâm kültür ve medeniyetinin Kuzey Afrika'ya yerleşmesinden itibaren Mağrib'in önemli ticaret merkezlerinden Sudan bölgesine inen ve Sahra'yı doğudan batıya geçen eski ticaret yolları, kuşkusuz Sahraaltı Afrika havzasının İslâmlaşmasında en etkili faktör olmuştur. Bu ticaret yollarını kullanan Kuzey Afrikalı tüccarlar ve İslâm'ı neşretme amacıyla ticaret kervanlarına katılan âlimler ile tarikat erbâbı, bu bölgeye İslâm'ı ulaştırılan ilk kişiler olmuşlardır.²¹⁴ 1./7. ve 2./8. yüzyıllarda ticaret yolları üzerinde bulunan şehirlerde, kimisi ticaret, kimisi İslâm'a davet maksadıyla dışarıdan buraya gelerek yerleşen, kimisi de İslâm'a giren yerlilerden oluşan Müslüman mahalleler oluşmuştur. Batı ve Orta Afrika'ya giren tüccar ve İslâm davetçilerinin yanı sıra 5./11. yüzyılda Afrika'nın Batı sahilinde bulunan Senegal kıyılarından Gana İmparatorluğu'na kadar uzanan alana hâkim olan Murâbitlar (1056-1147), bölgede İslâm'ın yayılmasında ve kökleşmesinde önemli bir rol oynamışlardır. 6./12. yüzyıl itibarıyla ise; günümüzde havza içerisinde bulunan Senegal, Kambia Burkina Faso gibi İslâm ülkeleri kurulmaya başlamış, 7./13. yy.da kurulan Mali'ye Mısır ve Endülüs'ten gelerek yerleşen pek çok Müslüman ve Mekke'den getirilen ulemâ, ülkenin İslâmlaşmasında öncü rolü üstlenmişlerdir. Bundan sonraki süreçte havzada kurulan ülkeler ve İslâmlaşma serüvenine bakıldığında; önceliklere benzer şekilde tüccarlar, özellikle Mağrib ülkeleri ve Mısır'dan havzaya yerleşen Müslümanlar ve hac vesilesiyle İslâm'ın yaygınlaştığı görülmektedir.²¹⁵

212 Dursun, "Afrika (Din)", *DİA*, I, 434.

213 Parrinder, "Islam and West African Indigenous Religion", s. 131.

214 Günay, "Zenci Afrika'da İslamiyet'in Yayılışının Temel Etkenleri", s. 106-109.

215 Dursun, "Afrika (Din)", I, 429, 431-434.

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda; “Sahraaltı Fıkıh Havzası”nın İslâmlaşma tarihine bakıldığında Mağrib bölgesi ile Mısır ve Mekke’nin müessir olduğunu görmekteyiz. Mâlikîliğin hâkim olduğu Mağrib bölgesinden gelenlerin çoğunluk teşkil ettiği bu bölgeye, Mısır ve Mekke’den Mâlikîlerin de göç etmiş olabileceği ihtimali ve kaynaklarda zikredildiği üzere bu bölgeden ilmî tedrisat için Mekke ve Mısır’a giden kişilerin²¹⁶ muhtemelen Mâlikî fıkıh tedrisatı yapmış şekilde ülkelerine döndükleri göz önünde bulundurulduğunda, havzada Mâlikî mezhebinin yaygın olması şaşırtıcı bir netice olarak gözükmemektedir. Bununla birlikte bu bölgeyi, Mâlikîliğin hâkim olduğu Mağrib Fıkıh Havzası’ndan ayrı bir havza olarak değerlendirmemizin sebebi; bu havzanın, Mâlikî mezhebinin doğduğu Arap Yarımadası Fıkıh Havzası’ndan sonra, Nil Fıkıh Havzası ve Mağrib Fıkıh Havzası’nın ardından, 3. intikâl havzası özelliğini taşımasıdır. Ayrıca Sahraaltı Fıkıh Havzası’nda, İslâmlaşmadan önce hâkim olan yerel dinlerin İslâmlaşma döneminden sonra da İslâm kisvesi altında bazı unsurlarını devam ettirdiği²¹⁷ ve fıkıh mezheplerinin kanaatimizce buldukları coğrafyaya göre farklı bir renge bürüne(bile)ceği göz önünde bulundurulursa, bu havzadaki Mâlikîliğin kendisine en yakın Mâlikî coğrafya olsa da Mağrib Fıkıh Havzası’ndan az-çok farklılık arzedeceği kanaatindeyiz.

Sahraaltı Fıkıh Havzası’nda hâkim mezhep Mâlikîlik olmakla birlikte, havza kapsamında -istisnâî nitelikte- farklı fıkıh mezheplerinin yaygın olduğu bazı ülkelerin de mevcut olduğunu özellikle belirtmek gerekir. Ağırlıklı olarak Hanefîlik yaygın olmakla birlikte, Şâfîlîliğin de mevcut olduğu havzanın en güney kısmında yer alan Güney Afrika Cumhuriyeti, kanaatimizce havzanın diğer ülkelelerinin aksine Mâlikîliğin izinin sürülemediği tek ülkedir. 11./17. yy. itibariyle İslâmlaşmanın başladığı ülkeye, ulaşabildiğimiz kadarıyla ilk kez 1652 yılında Malay Müslümanları getirilmiştir. Bununla birlikte; ülkede Müslüman topluluğun inşasına önderlik eden ilk aydın kişi olarak, Hindistanlı Şeyh Yûsuf gösterilmektedir. Hindistan’daki Bentem Sultanlığı’nın Hollandalılara karşı verdiği bağımsızlık mücadelesinde aktif rol üstlenen Şeyh Yûsuf, önce Seylan Adası’na, ardından kırk dokuz müridiyle birlikte Güney Afrika Cumhuriyeti’nde Hollandalı göçmenlerin oluşturduğu Kaap kolonisinin yanına sürgüne gönderilmiş ve kanaatimizce ülkeye Hanefîliğin ilk intikali bu kişilerin varlığıyla başlamıştır.²¹⁸ Hanefîliğin bundan sonraki süreçte buraya yerleşen Hanefîlerle yayılmaya başladığı Güney Afrika’ya,

216 Parrinder, “İslam and West African Indigenous Religion”, s. 137.

217 Dursun, “Afrika (Din)”, I, 428-430.

218 Mahida, *History of Muslims in South Afrika*, s. 1, 3; Şahin, “Güney Afrika’da Cape Koloni Topluluğunun Oluşumu ve Osmanlı Türk Varlığı”, s. 82, 86.

1862'de Osmanlı Devleti, ülkenin dinî işleriyle ilgilenmesi için Ebûbekir Efendi'yi (v. 1880) göndermiştir. Ebûbekir Efendi'nin ilmî faaliyetlerinin yanı sıra, bu yılda ülkeye hâkim İngilizlerin 1860 yılı itibariyle ülkeye anlaşmalı işçiler getirmesi ve 1869'da çok sayıda Hintli tüccar gruplarının ülkeye yerleşmesi, ülkedeki Hanefîliğin yayılmasında etkili olmuş hususlardandır.²¹⁹

Güney Afrika Cumhuriyeti'ne Şâfîliğin intikâli, kanaatimizce, Hollandalıların hâkimiyet sürecinde Güneydoğu Asya'dan, özellikle Malezya'dan ülkeye getirdiği göçmelerle başlamaktadır. 1652 yılı itibariyle ülkeye Malezya'dan getirilen Müslümanların sayısının, 1743'te Endonezya'dan gelenlerle birlikte artması, Şâfîliğin ülkedeki yayılışını kolaylaştırdığı düşünülebileceği gibi; ülkeye 1774'te Yemen'de mahkûm olarak gelen ve mahkûmiyetinin ardından burada kalan Seyyid Alawî'nin²²⁰ de ülkede Şâfîliğin yayılmasında etkili olması kuvvetle muhtemeldir. Bütün bunlar bir yana; ülkede Şâfîliğin yayılmasında, Güney Afrika'ya en yakın İslâmî bölge olarak Nil Fıkıh Havzası'ndan etkili olması da bir diğer ihtimal olarak gözükmemekte, bütün bu ihtimaller mevzuya dâir yapılacak kapsamlı çalışmalarla değerlendirilmeyi beklemektedir.

Sahraaltı Fıkıh Havzası²²¹

219 Şahin, "Güney Afrika'da Cape Koloni Topluluğunun Oluşumu ve Osmanlı Türk Varlığı", s. 91; Kurtuluş, "Güney Afrika Cumhuriyeti", *DİA*, XIV, 300-302.

220 Şahin, "Güney Afrika'da Cape Koloni Topluluğunun Oluşumu ve Osmanlı Türk Varlığı", s. 82-88.

221 Dünya siyasi haritasından (http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png-erişim tarihi: 02.10.2018.-) iktibasla müellifin tasarımı.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tarih boyunca, sürekli bir gelişim ve değişim sürecine sahip olan fıkıh mezheplerinin İslâm coğrafyasındaki dağılımlarına bakıldığında; dağılımın keyfiyetini belirleyen birtakım unsurlar olduğu görülmektedir. Bazen coğrafi yakınlık, bazen belli kişi veya gruplar, kimi zaman da siyâsî unsurların belirleyiciliği ile belli ülkeler arasında intikal sürecine tabi olan fıkıh mezhepleri, muayyen bazı bölgelerde yoğunlaşarak söz konusu bölgenin fikhî karakteristik özelliğini ifade eder hale gelmişlerdir. Bu doğrultuda söz konusu yoğunlaşmanın adının “fıkıh havzası” terkihi ile ifade edilerek, İslâm dünyasındaki ülkelerin fikhî coğrafyasının oluşturulması mümkün gözükmemektedir.

Araştırmamız neticesinde fıkıh tarihi açısından sahip oldukları müşterek özelliklerle birlikte coğrafi konumlarının da esas alınması suretiyle İslâm coğrafyasının; Arap Yarımadası, Irak-Mâveraünnahir, Hint Alt-kıtası Nil, Bilâdüşşâm, Güneydoğu Asya, Bilâdüлмаğrib ve Sahraaltı Afrika Fıkıh Havzası olmak üzere sekiz fıkıh havzası şeklinde taksim edilerek genel bir fıkıh coğrafyasının ortaya konulması mümkün gözükmemektedir. Buna göre her bir fıkıh havzası; bünyesinde yer alan fıkıh mezheplerinin yoğunluğu, mezheplerin bölgeye intikal sebepleri ve süreci hakkında farklı özellikler taşımaktadır. Çalışmamızla ortaya çıkan neticeye göre; Irak-Mâveraünnahir, Hint-Alt-kıtası fıkıh havzaları Hanefiliğin; Nil, Bilâdüşşâm ve Güneydoğu Asya fıkıh havzaları Şâfîliğin; Bilâdüлмаğrib ve Sahraaltı fıkıh havzaları Mâlikîliğin; Arap Yarımadası ise Şâfî-Mâlikî-Hanbelîliğin yoğunlaştığı fikhî bölgeleri teşkil etmektedir. İslâm coğrafyasına yönelik fıkıh çerçevesinde yapılacak bu nevi bir tasnif tarzı, muayyen bir mezhebin bölgeler arasındaki intikal sürecinde etkili olan unsurların daha detaylı bir şekilde ortaya çıkarılması açısından daha verimli olduğu gibi, kanaatimizce bir mezhebin mevcut olduğu muhtelif bölgelere göre değişen fikhî renginin ortaya çıkarılmasında da etkili bir metottur.

Bu araştırma, fıkıh havzalarının tespiti ve havzaların genel özellikleri hakkında bir deneme çalışması olmakla birlikte, havzalar hakkında en doğru tespitlere ulaşabilmek için, havzaların her biriyle ilgili yapılması elzem müstakil ve detaylı çalışmalara ihtiyaç olduğu, fıkıh tarihi açısından halen gizemi bulunan havzalar mevzusunun tafsilatlı olarak gün ışığına çıkarılarak alandaki boşluğun doldurulmasının ancak, coğrafya eksensiz yapılacak bu tür çalışmalar sayesinde mümkün olacağını özellikle belirtmek gerekir.

Kaynakça

- Acimamatov, Zaylabidin, “Kırgızistan’da Hanefilik”, *IV. Uluslararası Şeyh Şa’bân-ı Veli Sempozyumu Hanefîlik Mâturîdîlik*, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası 2017.
- Ahmed, Abdellah Kadir, “el-Hicrâ ve eseruhâ fi’n-tişâri’l-İslâm bi’frîkiyâ (el-Habeşe nemûzecen)”, *OMÛİFD*, sy. 38, 2015, s. 141-168.
- Akoğlu, Muharrem, “Irakta Şii Varlığı”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, 2013, s. 391-428.
- Ali, Muhammed İbrahim, *Istîlâhu’l-mezheb ‘inde’l-Mâlikiyye*, Dâru’l-buhûs ve’d-dirâsâtî’l-İslâmiyye ve ihyâit-türâs: Dubâ 1421/2000.
- Arabî, Hişâm Yüsrâ, *Coğrâfiyyetü’l-mezâhibi’l-fıkhiyye*, Kahire: Dâru’l-besâir 1426/2005.
- Arnold, Sir Thomas (v. 1930), *ed-Da’ve ile’l-İslâm*, 2. bs., terc. Hasen İbrâhîm Hasen, Abdülmecîd Âbidin, İsmâil en-Nehrâvî, yy: Mektebetü’n-nehdâtî’l-Mısıriyye 1947.
- Asem, Asem Abdülhafız Ahmed, Süleyman b. Zufeyda, Abdullah b. Ahmed Halef vd., *el-Mevsûatü’l-cürâfiyye li’l-alemi’l-İslâmî*, Riyad: Câmîatü’l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1419, I-XVIII.
- Atalay, Talip, “Şafii Geleneğin Yaygın Olduğu Yörelere İlköğretimde Din Öğretiminin Bazı Zorlukları”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, sy. 8, 2006, s. 273-292.
- Avcı, Câsim, “Maldivler”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları 2005, XXVII, 484-485.
- Avcu, Ali, “Karmatiler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 10, sy. 3, 2010, s. 199-246.
- Ay, Zahide, “Orta Asya’da Sünnîlik: Horasan, Mâveraünnehir ve Bedahşan’a İsmâilîliğin Girişi ve Gelişimi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, sy. 62, 2012, s. 271-286.
- Aybakan, Bilal, İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi, İstanbul: İz Yayıncılık 2011.
- _____, “Şâfiî mezhebi”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları 2005, XXXVIII, 233-247.
- Bağdadî, Abdülkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, terc. Ethem Ruhi Fıglalı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2005.
- Bala, Sabahattin, “Şark Medreselerinin Kurumsal Yapısı ve İşleyişi: Mardin Örneği”, *Artuklu Akademisi*, c. 2, sy. 2, 2015, s. 49-83.
- Bardakoğlu, Ali, “Hanefi Mezhebi”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları 2005, XVI, 1-21.
- Bayram, Aydın, *The Rise Of Wahhabi Sectarianism and Its Impact in Saudi Arabia*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 42, s. 245-261.
- Bâzîb, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdillâh, *Cuhûdu fukahâi Hadramevt fi hudmeti’l-mezhebi-Şâfi’iyye*, Amman: Dâru’l-feth 1430/2009, I-II.
- Bilge, Mustafa, “Ahsenü’t-tekâsim”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları 2005, II, 179-180.
- Bırışık, Abdülhamit, “Hint Alt-kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler”, *Dîvan İlmî Araştırmalar*, sy. 17, 2004/2, s. 1-62.
- Bostancı, Ahmet, “Ürdün’de Müslümanlara ve Gayri Müslimlere Yönelik Dinî Yargı Sitemi”, *Usûl*, s. 3., 2005/1, s. 107-138.
- _____, “Ürdün Ahvâl-i Şahsiye (Hukuk-ı Âile) Kanunlarında Osmanlı Tesiri”, *Marife*, s. 2, (güz) 2003, s. 121-142.
- Boynukalın, Ertuğrul, “Evzâi ve Fikhî Mezhebi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 13, sy. 23, 2011/1, s. 1-33.
- Bozbaş, Fatiha, *Fethinden Günümüze Mısır’da Fıkıh Tarihi*, Konya: Çizgi Kitabevi 2019.

- Büyükkara, Mehmet Ali, "İslâm Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, 2013, s. 321-354.
- Ca'dî, Ömer b. Ali b. Semra, *Tabakâtu fukahâ'il-Yemen*, thk. Fuâd Seyyid, Beyrut: Dâru'l-kalem ts.
- Cegim, Nu'mân, *Medhal ilâ mezhebi's-Şâfiî ricâluhû ve usûluhû ve kütübuhû ve istilâhâtuhû*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye 1971.
- Cemâl, Abdülmuhsin Yûsuf, *Lemhât fi târihi's-Şia fi'l-Kuveyt*, Kuveyt: Dâru'n-nebe, 1426/2005.
- Cevde, Cevde Haseneyn, "İklîmu Cenûbî şarkî Asyâ", *el-Mevsûatü'l-cûrâfiyye li'l-alemi'l-İslâmî*, Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmîyye 1419, VII, 19-153.
- Cidî, Ömer, *Mebâhis fi'l-mezhebi'l-Mâlikî bi'l-Mağrib*, Rabat: Matbaatu'l-maarifi'l-cedîde 1993.
- Cum'a, Ukâb Yûsuf, "el-Medârisü'l-Hanbeliyye fi Bağdat ve eserühâ fi'l-fikri'd-dîni İbbâne'l-'asri'l-Selçûkî h. 447-590", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu: Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, ed. Mustafa Demirci, Ali Temizel, Ali Hacıgökmen vd., Konya: Selçuklu Belediyesi 2011, I-IV.
- Cündî, Bahâüddin Ebû Abdullâh Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb, *es-Sülûk fi tabakâti 'ulemâ' ve'l-mülûk*, thk. Muhammed b. Ali b. el-Huseyn el-Ekva', San'a: Mektebetü'l-irşâd 1414/1993.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan, *Irak Mâlikî Ekolü (III-V/IX-XI yy.)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2004,
- Daş, Abdurrahman, "Belgelerin Işığında Selçukludan Günümüze Anadolu'da Hanefilik", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Veli Sempozyumu Hanefilik Mâturîdîlik*, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası 2017, s. 413-418.
- Dedeyev, Bilal, "Safevi Tarikati ve Osmanlı Devleti İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 1, sy. 5, 2008, s. 205-223.
- Derdûr, İlyâs, *Târihu'l-fikhi'l-İslâmî*, Beyrut: Dâru İbn Hazm 1431/2010, I-II.
- Dursun, Davut, "Afrika (Din)", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları 2005, I, 428-435.
- Ebû Bekr el-Mâlikî, Abdullah b. Muhammed, *Riyâzü'n-nüfûs*, thk. Beşir el-Bekkûş, Beyrut: Dâru'l-arabi'l-İslâmî 1414/1994.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Ebû'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddin Abdurrahman b. İsmâil b. İbrâhim b. Osmân el-Makdisî (v. 665/1267), *Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn*, tlk. İbrâhim Şemsüddîn, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1422/2002, I-V.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed (v. 1394/1974), *eş-Şâfiî: hayâtuhû ve asruhû, ârâuhû, ve fikhuhu*, 2. bs., Kahire: Dâru'l-fikri'l-arabî 1978.
- _____, *Mâlik: hayâtuhû ve asruhu, ârâuhû ve fikhuhu*, 2. bs., Kâhire: Dâru'l-fikri'l-arabî 1952.
- _____, *İbn Hanbel: hayâtuhû ve 'asruhû, ârâuhû ve fikhuhû*, Kahire: Dâru'l-fikri'l-arabî ts.
- _____, *Târihu'l-mezâhibi'l-İslâmîyye fi's-siyâse ve'l-akâid ve târihu'l-mezâhibi'l-fikhiyye*, Kahire: Dâru'l-fikri'l-arabî ts.
- İbn Abdülhakem, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Abdilhakem el-Kureşî el-Mısrî (v. 257/870), *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, thk. Muhammed b. Şiştâvî b. Süleymân, Kahire: Dâru't-tevfikiyye 2014.
- Ebû'l-Yümn el-Uleymî, Ebû'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Uleymî el-Makdisî el-Hanbelî (v. 928/1522), *el-Ünsü'l-celîl bi-târihi'l-Kudüs ve'l-Halîl*, Amman: Mektebetü Dendîs 1420/1999, I-II.
- _____, *el-Menhecü'l-Ahmed fi terâcimi ashâbi'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdülkâdir el-Arnâvûd, Muhyiddin Necib, Dâru Sâdır, Beyrut, 1997, I-VI.

- Ehl, Abdülaziz Seyyid, *el-İmâmü'l-Evzâi, Fakihu ehli's-Şâm*, Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li's-şüünü'l-İslâmiyye 1386/1966.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları 2006.
- Ferâc, Bedr İbrâhîm Ahmed, *Devru'd-devleti'l-Osmâniyye fi neşri'l-mezhebi'l-Hanefi fi İfrikıyâ*, dspa-ce.iua.edu.sd/bitstream/12346789/1094/1/ (16.11.2018).
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Hindistan", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, 1983, s. 1-24.
- _____, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 1983.
- Furkani, Mehterhan, "Günümüz Afganistan'ında Fıkıh Öğretimi", *Mütefekkir*, c. 3, sy. 5, 2016, s. 157-176.
- Gökâl, Yusuf, "Yemen'de Zeydi-Sünni İlişkilerinin Tarihi Arka Planı", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 6/2, (Güz) 2013, s. 87-114.
- _____, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 7, sy. 2, 2007, s. 55-93.
- Göksoy, İsmail Hakkı, "Malezya'da İslamiyet", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, 1995, s. 193-252.
- Günay, Ünver, "Zenci Afrika'da İslamiyet'in Yayılışının Temel Etkenleri", *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 4, 1980, s. 105-118.
- Habergetiren, Ömer Faruk, "Fatih bir fakih: Ebû Abdullah Esed b. Furât b. Sinan (142-213/759-828), Hayatı ve Fıkıh İlmindeki Yeri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 17, sy. 27, 2012, s. 257-277.
- Halîfât, İvaz, *Neşetü'l-hareketi'l-İbâziyye*, Maskat: el-Matâbi'u'z-zehebiyye 1423/2002.
- Halîfi, Abdülaziz b. Sâlih, *el-İhtilâfü'l-fikhî fi mezhebi'l-Mâlikî, Mustalahâtuhü ve esbâbuhü*, yy. 1414/1993.
- Hammad, Muhammed Âlem, "Afganistan'da İslâm'ın Gelişimi ve Hâkim Şehid el-Mervezi", *Orta Asya'da İslâm*, ed. Muhammed Savaş Kafkasyalı, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara/Türkistan 2012, II, 981-1009.
- Hamûdî, İmâm eş-Şâfiî Muhammed; Ganîmât, Kâsım Muhammed, *Devrü't-ticâre ve't-tüccâr fi neşri'l-İslâm fi Cenûbi Şarki Âsyâ*, Amman: Dâru'l-halîc, Ammân 2017.
- Harekât, İbrâhîm, "Mağrib", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları 2005, XXVII, 314-318.
- Hasen, Hamza, *eş-Şîa fi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye*, yy. 1413/1993.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Ahmed b. Ali b. Sâbit (v. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrût: Dâru'l-garbi'l-İslâmî 1422/2001, I-XVI.
- Hayyûn, Reşîd, *el-Edyân ve'l-mezâhib bi'l-İrâk mâzihâ ve hâziruhâ*, Abu Dabi: Metâbi'u'l-müttehîde li't-tibâa ve'n-neşr 2016.
- Hicrisî, Abdülbâsit Mahmûd Muhammed, *Mazâhiru'l-hadâratil-İslâmiyye fi'l-Mâldîf münzü duhûli'l-İslâm hattâ kıyâmi'n-nizâmi'l-cumhûri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîatü Zakazik, 1426/2005.
- Hindî, Ali b. Muhammed b. Abdilaziz, Ali, Muhammed İbrâhîm Ahmed, , *el-Mezhebe 'inde'l-Hanefiyye el-Mâlikîyye eş-Şâfi'iyye el-Hânebile*, Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye 1433/2012.
- Hizmetli, Mustafa, "Sahnûn Abdusselâm b. Saîd b. Habib et-Tenûhî'nin Kazâ ve Hisbe Faaliyetleri", *AÜİFD*, yıl. 45, sy. 1, 2004, s. 191-202.

Hollister, John Norman, *The Shi'a of India*, London: Luzac Company Ltd 1953.

Howarth, Toby M., *The Twelver Shi'a as a Muslim Minority in India*, New York: Routledge 2011.

Hudayrî, Yûsuf Ahmed, *Kiyâmu'd-devleti'z-Zeydiyye fi'l-Yemen*, Kahire: Mektebetü Medbûlî 1996.

Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh b. Abdillâh el-Humeydî (v. 488/1095), *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l-Endelüs*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Muhammed Beşşâr Avvâd, Tunus: Dâru'l-garbi'l-İslâmî 1429/2008.

İbn 'Imâd el-Hanbelî, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî (v. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmud Arnavud, Beyrut: Dâru İbn Kesîr 1406/1986, I-X.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin, ed-Dîmeşki eş-Şâfiî (v. 571/1176), *Târihu Medîneti Dimaşk*, Beyrut: Dâru'l-fikr 1416/1996, I- LXXX.

İbn Battûta, Ebû Abdullâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancı (v. 770/1368-69), *Tuhfetü'n-nüzzâr fi garâibi'l-emsâr ve 'acâibi'l-esfâr: Rihletü İbn Battûta*, thk. Muhammed Abdülmün'im el-'Uryân, Beyrut: Dâru ihyâi'l-ulûm 1407/1987.

İbn Ferhûn, Ebû Muhammed Bedrüddîn Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Yâmerî (v. 799/1397), *Dîbâcü'l-müzeheb fi marifeti a'yânî 'ulemâi'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr, Kahire: Dâru't-türâs ts., I-II.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (v. 852/1449), *Ref'û'l-isr an Kudâti Mısır*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü'l-hâncî 1418/1998.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasan el-Mağribî et-Tunisî (v. 808/1406), *Mukaddime*, terc. Ahmed Cevdet Paşa, İstanbul: Klasik Yayınları 2008, I-III.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî (v. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdir 1972, I-VIII.

İbn İyâs, Ebü'l-Berakât Zeynüddîn (Şehâbüddîn) Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed b. İyâs el-Hanefî (v. 930/1524), *Bedâ'i'ü'z-zühûr ve vekâ'i'ü'd-dühûr*, yy.: Matbaatuş-şâ'b 1960, I-V.

İbn Kâdi Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebü Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dîmeşki (v. 851/1448), *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*, Haydarâbad: Dâiratü'l-maârifî'l-Osmâniyye 1398/1978, I-IV.

İbn Müflih, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh er-Râmîni ed-Dîmaşki (v. 884/1479), *el-Maksadu'l-erşed fi zikri ashâbi'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1410/1990, I-III.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdîrrahmân Receb el-Bağdâdî (v. 795/1393), *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin, Mektebetü'l-ubeykân, Riyad, 1425/2005, I-V.

İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atabekî (v. 874/1470), *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire: Vezâretü's-sekâfe 1383/1963, I-XVI.

_____, *el-Menhelüs-sâfi ve'l-müstevfâ ba'de'l-vâfi*, nşr. Muhammed Emîn, Saïd Abdülfettâh Aşûr, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmе 1984.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (v. 728/1328), *Mecmû'u'l-fetâvâ*, Medine: Mücemma'i'l-melik Fehd li-tibâati'l-Mushafiş-Şerif 1425/2004, XXXVII.

İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî (v. 3-4/9-10), *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâvi, Beyrut: Âlemü'l-kütüb 1416/1996.

- İbnü'l-Kütiyye, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdilaziz b. İbrâhîm el-Endelûsî el-İşbîlî (v. 367/977), *Târîhu iftitâhi'l-Endelûs*, 2. bs., thk. İbrâhîm el-Ebyârî, Kahire: Dâru'l-kitâbi'l-Mısırî 1410/1989.
- İbn Vâsıl, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî el-Hamevî eş-Şâfî (v. 697/1298), *Müferricü'l-kürûb fî ahbâri benî Eyyûb*, thk. Cemâlüddîn Şeyyâl, Dâru'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, Kahire, 1377/1957, I-V.
- İbrâhîm Bey, Ahmed, *İlmü usûli'l-fikh ve yelihu târihu't-teşri'i'l-İslâmî*, Matbaatu' -fenniyye, Kahire, 1364/1945.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Ali el-Ümevî (v. 772/1370), *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye 1407/1987, I-II.
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsa b. İyâz el-Yahsûbî (v. 544/1149), *Tertibü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye 1418/1998, I-VIII.
- Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, 2. bs., Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2017.
- Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî (v. 821/1418), *Subhu'l-Aş'a*, Kahire: Matbatu'l-emîriyye 1332/1914, I-XIV.
- Kaplan, Doğan, "Şiîliğin İnan Topraklarında Egemenliği: Safevîler Öncesi Arka Plan ve Safevî Dönemi Şiîleştirme Politikaları", *Marife*, yıl. 8, sy. 3, 2008, s. 183-203.
- Kara, Seyfullah, "Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu'da Mutezile Ekolünün Varlığı", *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, c. 1, sy. 2, 2012, s. 1-13.
- Karčić, Fikret, "Hanefî Mezhebi Bosna'ya Nasıl Geldi?: Hasan Kafi Akhisari'nin Silsilesi Üzerine Bir Yorum", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûna, Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) XVI. Yüzyıl*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları 2017, s. 105-113.
- Kaya, Eyyüp Said, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2001.
- Keskin, Mustafa, "Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim Öğretim Faaliyetleri: Gaziantep Örneği, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 4, sy. 1, s. 61-82.
- Kılıç, Seyfi, *Nil Havzasının Hidropolitik Tarihi ve Son Gelişmeler (Orsam Su Araştırmaları Programı)*, Rapor no:3, Ankara 2011.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kub b. Hafs (v. 350/961), *el-Vülât ve'l-kudât*, Beyrut: Matbaatu'l-âbâ 1908.
- Koca, Ferhat, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları 2005, XV, 525-547.
- Kronstadt, K. Alan, "India: Religious Freedom Issues", *Congressional Research Service*, August 30, 2018, s. 1-22.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrillâh (v. 775/1373), *Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî, Kahire: Dâru hicr 1413/1993, I-V.
- Kurtuluş, Rıza, "Güney Afrika Cumhuriyeti", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları 2005, XIV, 299-303.
- Labib, Fakhry, "The River Nile Waters from Source to Mouth: Between Conflict and Cooperation in Past and Future", *Water as an Element of Cooperation and Development in the Middle East*, ed. A. Ihsan Bağış, Ankara: Ayna Yayınları 1994. s. 371-387.
- Lobban, Carolyn Fluehr, *Islamic Law and Society in the Sudan*, London: Frank Cass Published 1987.

- Ma'rûf, Nâci, *Neşetü'l-medârisi'l-müstakille fi'l-İslâm*, Bağdat: Matbaatu'l-Ezher 1385/1966.
- _____, *Ulemâü'n-Nizâmiyyât ve medârisü'l-meşriki'l-Arabî*, Bağdat: Matbaatü'l-irşâd 1393/1973.
- Mağlûs, Sâmi b. Abdullah b. Ahmed, *el-Fırak ve'l-mezâhib fi't-târîhi'l-İslâmî*, Riyad: Şeriketü Ubeykân, 1438.
- Mağribî, Emîra Ömer, *İntişâru'l-İslâm ve eseruhu'l-hadâri fi'l-Hind*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîatü Bingâzî, 2013-2014.
- Mahida, Ebrahim Mahomed, *History of Muslims in South Afrika: a Chronology*, Arabic Study Circle, Durban 1993.
- Mahmûd, Hasan Ahmed, *el-İslâm ve's-sekâfetü'l-arabiyye fi İfrikîyâ*, Dammâm: Mektebetü'l-mütenebî 1430/2009.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî (v. 390/1000), *Ahsenü't-tekâsim ve Ma'rîfetü'l-ekâlîm*, 2. bs., Leiden: Matbaatu Brill 1906.
- Makrizî, Ebû'l-Abbâs (Ebû Muhammed) Takîyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir b. Muhammed (v. 845/1442), *İtti'âzu'l-hunefâ', bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtîmiyyîn el-hulefâ'*, 2. bs., thk. Cemâlüddîn Şeyyâl, Dâru'l-kütüb, Kahire, 1416/1996, I-III.
- _____, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibar bi-zikri'l-hutat ve'l-âsâr: el-Hitatü'l-Makriziyye*, 2. bs., Mektebetü's-sekâfetü'd-diniyye, Kâhire, 1987, I-IV.
- Maşalı, Münteha, "Makdisî'nin Ahsetü't-tekâsim'i Bağlamında Fıkıh Coğrafyası/Fıkıhın Coğrafyası", *Usûl*, sy. 25, (Ocak-Haziran) 2016, s. 63-106.
- Mazel, Allâvî Mezhele, "İntişâru'l-İslâm fi cenûbi Âsyâ ve cenûbi şarkihâ", *Mecelletü âdâbi'l-Frahîdî*, sy. 3, 2010, s. 318-341.
- Melchert, Christopher, *The Formation of the Sunni Schools of Law 9 th-10th Centuries C.E (Studies in Islamic Law and Society)*, Leiden, New York, Köln: Brill 1997.
- Mesud, Muhammed Halid, "Endülüs İslam Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış", *İstem*, sy. 14, 2009, s. 403-434.
- Milibârî, Abdünnasîr Ahmed, *Terâcimü 'ulemâi'Şâfi'iyye fi'd-diyâri'l-Hindiyye*, Dâru'l-feth ts.
- Momen, Mojaan, *An Introduction to Shi'i Islam*, New Haven: Yale Üniversity Press 1985.
- Mu'nîs, Huseyn, *Atlasu târihi'l-İslâmî*, Kahire: ez-Zehrâ li'l-i'lâmî'l-arabî 1407/1987.
- Muhammed Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Kâsım Mahlûf el-Münestîrî (v. 1360/1941), *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikîyye*, thk. Abdülmecid Hayâlî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye 1424/2003, I-II.
- Mûsâ Paşa, Ömer, *el-Edeb fi bilâdi's-Şâm: Usûrû'z-Zengiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, 2. bs., el-Dîmaşk: Mektebetü'l-Abbâsiyye 1391/1972.
- Mübârekbüri, Ebû'l-Meâlî Athar, *Ricâlü'l-Sind ve'l-Hind ile'l-karnîs-sâbi'*, Mumbai: Matbaatü'l-Hicâziyye, 1377/1958.
- Nakash, Yitzhak, "Sünnî Irak Kabilelerinin Şiîliğe Dönüşümü", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, terc. Zeki Tekin, c. 15, sy. 3, 2002, s. 387-398.
- Nakîre, Muhammed Abdullâh, *İntişâru'l-İslâm fi şarki İfrikîyiyye ve münâhedatü'l-garbi lehu*, Riyad: Dâru'l-merih 1402/1982.
- Nevbahtî, Hasen b. Mûsa, *Fıraku's-Şia*, Beyrut: Menşûrâtu'r-Rıza 1433/2012.
- Nuaymî, Abdülkâdir, *ed-Dâris fi târihi medâris*, Dîmaşk: el-Hey'etü'l-âmmetü's-Sûriye li'l-kitâb 2014.

- Nimr, Abdülmün'im, *Târîhu'l-İslâm fi'l-Hind*, Beyrut: el-Müessesetü'l-câmiyye 1401/1981.
- Nizâmülmülk, Ebû Ali Kıvâmüddîn Hasen b. Ali b. İshâk et-Tûsi (v. 485/1092), *Siyerü'l-mülûk: Siyâsetnâme*, terc. Yûsuf Bekkâr, Ammân: Mektebetü'l-usra 2012.
- Nurbergen, Talgat, *Hanefî Mezhebinin Orta Asya'ya Girişi ve Yayılış Süreci*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, 2005.
- Onat, Hasan, "Şiîliğin Doğuşu Meselesi (Hicrî 1. Asır)", *AÜİFD*, c. 36, sy. 1, 1997, s. 79-118.
- Özdemir, Muhittin, "Şâfiî Mezhebinin Doğu Anadolu Ayağı ve Bingöl Örneği", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 7, 2006, s. 343-364.
- Özel, Ahmet, "Afrika (Din/Doğu Afrika'da İslâmiyet)", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları 2005, I, 435-439.
- Özkuyumcu, Nadir, "İfrîkiye", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları 2005, XXI, 515-516.
- Palabıyık, Hanefî, "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", *Ekev Akademi Dergisi*, sy. 33, 2007, s. 67-94.
- _____, "Hindistan'ın İslamlaşmasında Orta Asya İslâmının Tesiri", *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, Ankara-Türkistan, 2012, II, 925-974.
- Parrinder, E. G., "İslam and West African İndigenous Religion" *Numen*, sy. 6, 1959, s. 130-141.
- Poole, Stanley Lane (v. 1350/1931), *Târîhu Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ*, terc., thk. ve tlk. Ahmed Sâlim, Kahire: Dâru'l-Mısrıyye li'l-bennâniyye 1435/2014.
- Poş, Abdullah, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Irak'taki Şii Nüfus ve Caferî Toplumunu Tahrik Faaliyetleri", *Milel ve Nihal*, c. 8, sy. 3, 2011, s. 47-76.
- Qasmi, Mohammedullah Kkhalılı, "Shafi'i School of Fıqh in India", *Islam and the Modern Age*, Ed. Mohammed Ishaque, New Delhi: Zakir Husain Institute of Islamic Studies Jamia Millia Islamia 2016, WLIII, 97-107.TBFG K
- _____, "Hanafi Fıqh in India", *In 2dn National Seminar of Research Scholars*, Hamdard University, New Delhi, 5-6 November, 2013, s. 1-13.
- Rebh, Abdullah, *Wahhabism and Power in Saudi Arabia A Practical Test Of Weberian Theory*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Michigan State University, 2011.
- Reynolds, C. H. B., "Maldives", *El²*, VI, 245-247.
- Sabrî, Muhammed İbrâhîm Saïd, *Târîhu'l-mezhebiş-Şâfiî fi Filistin*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîatü Kuds, 1433/2011.
- Sağsen, İlhan, "Nil Nehri Havzası ve Su Hegemonyası", *Ortadoğu Analiz*, c. 5, sy. 53, 2013, s. 41-49.
- Salâhîn, Abdülmecid; Berişi, İsmâil Muhammed, "Simâtü'l-medreseti'l-İrâkiyye fi'l-mezhebi'l-Mâlikî ve'l-'alâka beynehâ ve beyne'l-medârisi'l-uhrâ fi'l-mezheb", *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye fi'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, c. 6, sy. 1, 1431/2010, s. 61-89.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî, (v. 562/1166), *el-Ensâb*, 2. bs., thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye 1400/1980, I-XII.
- Seyyid, Eymen Fuâd, *Târîhu'l-mezâhibi'd-dîniyye fi bilâdi'l-Yemen hattâ nihâyeti'l-karnîs-sâdis el-hicrî*, Kahire: Dâru'l-Mısrıyye el-Lübnâniyye 1408/1988.
- Shahı Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE, 2005.
- Sübki, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi (v. 771/1370), *Tabakâtü'sh-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdülfettâh Muhammed Hulv, Mahmûd Muhammed et-Tinâhî, Dâru İhyâi'l-kütübî'l-arabiyye ts., I-X.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, (v. 911/1505), *Hüsnü'l-muhâdara fî Târîhi Mısr ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-arabiyye, 1387/1967, I-II.
- _____, *Târîhu'l-Hulefâ'*, Beyrut: Dâru İbn Hazm 1424/2003.
- Şahin, Musa, "Güney Afrika'da Cape Koloni Topluluğunun Oluşumu ve Osmanlı Türk Varlığı", *Sosyoloji Konferansları*, sy. 33, 2006, s. 75-98.
- Şâkir, Mahmud, *Bâkistan*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle 1382/1972.
- Şâmî, Abdülemîr, *Târîhu'l-fırkati'z-Zeydiyye beyne'l-karneyni's-sâni ve's-sâlis li'l-hicra*, Necef: Matbaatu'l-âdâb, 1394/1974.
- Şen, Yusuf, "Mâverâünnehir Fıkıh Kültürünün Etkileri (Kırgızistan Örneği)", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 56, 2016, s. 1399-1423.
- Şener, Abdülkâdir, "İslâm'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri", *AÜİFD*, c. 26, sy. 1, s. 371-406.
- Şeref, Abdülaziz Tarih, "İklîmu Havzi'n-nîl", *el-Mevsûatü'l-Cûrâfiyye li'l-âlemi'l-İslâmî*, Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye 1419, VIII, 15-107.
- Şeyh, Abdüssettâr, *el-İmâmü'l-Evzâi, Şeyhü'l-İslâm ve âlimü ehli's-Şâm*, Dımaşk: Dâru'l-kalem 1427/2006.
- Şimşek, Murat, *Mezhepleşme Sürecinde Hanefîlik: Tarih ve usul*, Konya: Aybil Yayınları 2014.
- Ta'îme, Sâbir, *el-İbâziyye: Akideten ve mezheben*, Beyrut: Dâru'l-ceyl, 1406/1986.
- Teymur Paşa, Ahmed (v. 1348/1930), *Nazra Târîhiyye fî hudûsi'l-mezâhibi'l-fikhîyyeti'l-erbaa*, Beyrut: Dâru'l-kâdirî 1411/1990.
- Tomar, Cengiz, "Suriye (Kültür ve Medeniyet)", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları 2005, XXXVII, 555-557.
- Topaloğlu, Fatih, "İran Coğrafyası'nın Şiîleşme Süreci, -İlk dönem- Emevîler-Abbâsîler", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları*, 6/2, Güz 2013, s. 43-62.
- Türki, Abdullâh b. Abdülmuhsin, *el-Mezhebü'l-Hanbeli, Dirâse fî târihihi ve simâtihi ve eşhuru a'lâmîhi ve müellifâtihi*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle 1423/2002, I-II.
- Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddin Abdullâh b. Es'ad b. Ali b. Süleymân el-Yâfiî el-Yemenî (v. 768/1367), *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye 1417/1997, I-IV.
- Yıldız, Rifat, "İbnü'l-Kâsım'ın Endülüs Mâlikî Fıkıh Ekolüne Etkisi", *DÜSBED*, yıl. 8, sy. 17, 2016, s. 156-171.
- Yiğit, İsmâil, "Tunus (Kültür ve Medeniyet)", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları 2005, XLI, 393-397.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî et-Türkmânî (v. 748/1348), *el-İber fî haberi men gaber*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye 1405/1985, I-IV.
- _____, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî 1424/2003, I-XV.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddin b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dimeşki (v. 1396/1976), *A'lâm*, 15. bs., Beyrut: Dârülilim li'l-melâyîn 2002, I-VIII.

İnternet Kaynakları

- http://arabic.china.org.cn/china-arab/txt/2010-08/26/content_20798061.htm (erişim tarihi: 21.12.2018).
- <http://articles.İslâmweb.net/media/index.php?page=article&lang=A&id=168869> (erişim tarihi: 19.12.2018).
- http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png (erişim tarihi: 02.10.2018).
- <http://tebaren.org/?p=356> (erişim tarihi: 22.10.2018).
- <http://www.alwasatnews.com/news/457945.html> (erişim tarihi: 26.11.2018).
- http://www.azerbaijans.com/content_500_tr.html (erişim tarihi: 09.01.2019).
- <http://www.elfagr.com/2585807> (erişim tarihi: 20.11.2018).
- <http://www.feqhweb.com/vb/t3368.html> (erişim tarihi: 26.11.2018).
- <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?12d61ad6-534f-4961a432f8b94b5c2cef> (erişim tarihi: 06.12.2018).
- http://www.normenerji.com.tr/menu_detay.asp?id=12629 (erişim tarihi: 06.12.2018).
- http://www.ydh.com.tr/HD1297_suudi-arabistanin-mezhebi-haritasi.html (erişim tarihi: 10.11.2018).
- https://ar.wikipedia.org/wiki/بلاد_الشام (erişim tarihi: 28.11.2018).
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Hanbali> (erişim tarihi: 25.11.2018).
- <https://jordan.gov.jo/wps/portal/Home/GovernmentEntities/Agencies/Agency/General%20Ifta%20Department?nameEntity=General%20Ifta%20Department&entityType=otherEntity&lang=ar&isFromLangChange=yes> (erişim tarihi: 04.12.2018).
- <https://scholarblogs.emory.edu/İslâmic-family-law/home/research/legal-profiles/qatar-state-of/> (erişim tarihi: 25.11.2018).
- <https://www.al-sharq.com/opinion/09/06/2016/> (erişim tarihi: 20.11.2018).
- <https://www.assakina.com/politics/news-muslims/27757.html> (erişim tarihi: 19.12.2018).
- https://www.marefa.org/الشِيعَة_في_البحرين (erişim tarihi: 27.11.2018).
- <https://www.palestinapedia.net/المذهب-الشافعي/> (erişim tarihi: 03.12.2018).
- <https://www.youtube.com/watch?v=B1B8-ECtHUQ> (erişim tarihi: 27.11.2018).
- <https://www.youtube.com/watch?v=E8U33ldkZe0> (erişim tarihi: 20.11.2018).